

בצרון

ירחון למדע, לספרות ולבעיות הזמן

נוסד על-ידי חיים טשרנוביץ (רב צעיר) ז"ל

העורכים: נחום גלאצר (עורך-תורם), צבי זולפסון

חבר המערכת בארץ-ישראל — שמעון חלקין

מנהל המערכת: משה טשרנוביץ

שנה כ"א (כרך מ"ב) אב-אלול, תש"ך חוברת ז' (218)

ה ת ו כ ן

- 127 מסביב לפרשת אייכמן צבי רוזי
132 שני שירים: (א) הפור, (ב) המחק ש. שלום
134 בקונגרס האחרון עם הרצל (זכרונות) יעקב כהן
142 מקומה של ארץ-ישראל בקביעת סגנונו של בית הכנסת ישעיה זנה
152 איכה? (שיר) אפרים א. ליפצקי
153 ר' חיים הלר ז"ל א. ר. מלאכי

הערבות ודברי בקורת:

- 166 (א) מחקרים בתולדות ישראל אפרים שמואלי
169 (ב) "קריה נאמנה" י. מישאל
172 (ג) "אשר היה" יוסף נדבה

רשימות וסקירות:

- 173 מחדש לחודש יצחק עברי

מפתח לכרך מ"א

"בצרון"
1141 ברודוויי
ניו-יורק

BITZARON

THE HEBREW MONTHLY OF AMERICA

Founded by CHAIM TCHERNOWITZ (RAV TZAIR)

Editors: NAHUM GLATZER (Contributing Editor)

HARRY WOLFSON, SIMON HALKIN (S. Israel)

Managing Editor: MAURICE E. CHERNOWITZ

Vol. XLII, - AV-ELUL, 5720 (September, 1960) - No. 7 (218)

CONTENTS :

On the Eichmann Case and Its International Implications— <i>Zvi Rudy</i>	127
Two Poems: (a) The Lot; (b) The Eraser <i>Sh. Shalom</i>	132
With Herzl At the Last Congress (Memoirs) <i>Yaakov Cahan</i>	134
The Influence of Eretz Israel On the Architectural Style of Ancient Synagogues <i>Isaiah Sonne</i>	142
Where Art Thou? (Poem) <i>Ephraim E. Lisitzky</i>	152
Rabbi Chaim Heller—In Memoriam (Conclusion)..... <i>A. R. Malachi</i>	153
EVALUATIONS AND BOOK REVIEWS:	
(a) Studies in Jewish History <i>E. Shmueli</i>	166
(b) "The Faithful City," by Dov Joseph <i>I. Mishael</i>	169
(c) "Long Ago," by Asher Ehrlich <i>J. Nedava</i>	172
The Month In Review <i>Itzhak Ivry</i>	173
INDEX TO VOLUME XLI	

BITZARON
1141 Broadway
NEW YORK
MU 6-7680

\$7.00 a Year (\$8.00 Outside U.S.)

Copyright 1960, by Bitzaron, Inc.

בַּצְרוּן

נוסד עלידי חיים מִשְׂרֵנוּבִיץ (רב צעיר) ז"ל

שנה כ"א (כרך מ"ב) אב-אלול, תש"ך חוברת ז' (218)

מִסְבִּיב לְפָרֶשֶׁת אִיֶּמֶן

מאת צבי רודי

א. סכסוך בין שתי ממשלות וחיסולו

משנודע ברבים על הבאת המפלצת המתועבת לישראל ומשנמסר גדול המרצחים שבדברי ימי העולם לשלטונות המדינה לעשות בו שפטים, היו התגובות הראשונות צפויות מראש. השאיפה הטבעית והאנושית ביותר לנקם ושילם באה לידי גילוי בהתנדבות המונית לתרום את כל הונם, עד הפרוטה האחרונה, ובלבד שיימסר לידם ויכלו בו את המתם. מחלקי החלב ומוכרי העתונים, נהגי מכוניות ופקידי משרדים דנו בדבר המיתה שיש לבור לחית טרף זו. בין השאר הושמעה גם הצעה להציגו בכלוב בראש חוצות וכל העוברים והשבים ליד הסוגר יירקו בפניו עד שיטביעוהו ברוק ובסחי. ואף תינוקות של בית רבן החלו משחקים במשחק של שופטים וגביית עדות.

ברם, במבול זה של תגובות, הצעות והודעות הושמעה גם דעה של אחד מבכירי הקצינים של צה"ל, שנמסרה על ידי העורך־דין שמואל תמיר. אותו קצין ישראלי טוען: „כל הענין של אייכמאן הוא ענין מתועב. מי צריך לו? ברגע

שתפסוהו צריך היה „לתקוע“ בו צרור וחסל! כל המשפט וההמולה מסביבו — למה? האם חסירות לנו בעיות חמורות, בעיות של חיים ומוות? חבל על כל טיפה של מרץ שאנו מבזבזים עליו. כשאני רואה כותרת בעתון על איכמאן — אני הופך את העמוד“.

לעומת אמירה פשוטה זו והדרישה לעבור אל סדר היום ירד בעתונות מבול של מאמרים כבדי־משקל, ברובם משעממים ו„לימודיים“, כביכול, על זכותו של גדל המרצחים למשפט צדק, בינתים החלו להגיע הדים לישראל מכל ארצות תבל, מן המדובר ומן הנכתב בהן על פרשת הלכידה־החטיפה. העתונות הרצינית שבצרפת ובאנגליה נתכוונה כאילו להבליט במיוחד „דיסונאנס“ קטן, אבל צורם את האוזן הבינלאומית בתחום היחסים הבינלאומיים, שבהודעת ראש־הממשלה הישראלי בכנסת, אגב ההדגשה שהיה זה מעשה להתפאר של שירות הבטחון הישראלי ובין ההגהה שעשה אחר כך, שמשימה זו בוצעה בידי מתנדבים בבירתה של ארגנטינה. בשינוי נוסח זה היתה מידה גדושה של אמונה תמימה שעל־ידי כך יעלה בידי ממשלת ישראל להמתיק את מידת־דינה של ממשלת ארגנטינה, שריבונותה נפגעה פגיעה גלויה.

השלב הבאים בהשתלשלות הפרשה היו: דרישתה המפורשת של ארגנטינה להחזיר לתחומי ארצה את המפלצת הנאצית והענשת האחראים לתפיסתה, וסירובה של ממשלת ישראל למלא את הדרישה הזאת. הסכסוך בין שתי הממשלות הלך והתרחב, הואיל וארגנטינה לא הסתפקה כל־עיקר בהסברים הישראליים על נסיבות תפיסתו של המרצח וקראה בחזרה את שגרירה בישראל, כנהוג בסכסוכים דיפלומטיים מסוג זה, באגרת חדשה וחריפה ביותר עמדה על תביעתה הקודמת להחזיר את שר־הטבחיים ולהעניש את חוטפיו. משהוברר לממשלת ארגנטינה, כי המפלצת לא תוחזר והנסיגנות ליישוב הסכסוך בצורה מניחה את דעתה לא נשא פרי, דרשה כינוס של מועצת הבטחון, כידוע, קיבלה המועצה החלטה הקוראת לישראל לתת פיצוי נאות לארגנטינה והמביעה תקווה לחידוש היחסים הידידותיים בין שתי המדינות. הנואמים במועצת הבטחון ציינו, כי ההתנצלויות הפומביות של ישראל כלפי ארגנטינה מהוות „פיצוי נאות“. ממשלת ארגנטינה התמידה בטענותיה, המשיכה לראות את עצמה כנפגעת והכריזה, כנהוג במקרים כאלה, על שגריר ישראל כעל „אישיות בלתי־רצויה“ ודרשה את יציאתו מארצה. אולם בעוד אשר הלה אורז מוזודותיו, הגיע לבואנוס־אירס היועץ המשפטי של משרד־החוץ הישראלי ופתח במשא־ומתן עם שלטונות ארגנטינה למציאת נוסחה, אשר תניח את דעתם של שתי הממשלות ותיתן ביטוי לחיסול הסכסוך. כתוצאה מהתדיינות זו פורסמה אור לארבעה באוגוסט ש. ז. הודעה האומרת ש„ממשלות ישראל וארגנטינה, בהיותן חדורות רצון למלא אחרי החלטת מועצת הבטחון מ־23 ביוני 1960, בה מובעת התקווה כי היחסים הידידותיים המסורתיים בין שתי המדינות ישתפרו וילכו, מחליטות בזה לראות כמחוסלת את התקרית שנבעה מהפעולה שבוצעה על ידי

אזרחים ישראלים ואשר היה בה משום פגיעה בזכויות היסוד של המדינה הארגנטינית".

עם הצהרה קצרה זו באה לסיימה מתיחות שנשתררה בין שתי המדינות. וצורך הוא להדגיש, כי בהודעה גלויה זו, שציינה את הפגיעה בריבונותה של ארגנטינה, היה בה יותר משמינית שבפיקחות פוליטית ותחבולה דיפלומאטית שהוכתרה בהצלחה. ובין שיש לזקוף צעד נבון זה על חשבונה של ממשלת ישראל ובין שזו היתה המצאתו של המשפטן המוכשר שבתאי רוזן, הרי יש לראות בו משום הישג רב, שהביא לחיסול המשבר הבינמדיני ששרר במשך 63 יום בין שתי הארצות. השיבותו תגדל כאשר נכניס בחשבון שבמשך 13 שנים קיימו שתי המדינות ביניהן יחסים תקינים ואפילו ידידותיים, ביחוד לאור העובדה שבארגנטינה עצמה חי וקיים ישוב יהודי, הגדול שבישובי היהודים ביבשת אמריקה הלאטינית.

לאחר חיסול הסכסוך בין שתי הארצות הנוגעות במישרין לתפישתו של המרצח, צצה ועולה השאלה העיקרית — שאלת היוריסדיקציה — כלומר מי ומי ישפוט אותו?

ב. שאלת היוריסדיקציה

טובים וגדולים נזקקו ונזקקים לסוגיה חמורה זו. בין היושבים על המדוכה נמנה גם חכם-המשפטים היהודי הנודע יעקב רובינסון. במאמרו "אייכמן ושאלת השפוט", שפורסם ב"קומנטרי" (חברת יולי, 1960), הוא מגיע למסקנה, כי "ישראל רשאית לתבוע לעצמה את זכות השיפוט במקרה הזה; היא זכאית לכך יותר מכל ארץ אחרת; משום טעמים מעשיים היא גם זכאית יותר מאשר בית-דין בינלאומי...". ההוכחות של הד"ר י. רובינסון הן משכנעות מבחינת המשפט הבינלאומי ולאור הניתוח ההגייוני. ואם היה צורך אולי בניתוח כה קולע וממצה בשביל העולם הגדול, כדי להבהיר שמכל הבחינות אין צורך לכנס בית-דין בינלאומי "אד הוק" לשם שיפוט של המפלצת, וישראל זכאית לפי החוק הבינלאומי לבצע בעצמה את השיפוט, הרי דעת הקהל הישראלית וזו של העם היהודי כולו — פרט אולי למקרים יחידים ובודדים — לא היתה צריכה בכלל להנמקצת הזכות הזאת.

במקרה זה ובדומים לו פועלת תמיד גם התגובה המנטאלית הכרוכה מאז ומתמיד ביצר הקיום של הקיבוץ, העדה והאומה, והרואה בעשיית שפטים עבור העוול שנגרם לה משום הוכחה ומופת לעובדת קיומה העצמי גם להבא ולכושר התגוננותה למען לא יישנו מעשי-עוול כלפיה בעתיד. במקרים כאלה נוהגת העדה, או האומה, לעשות השוואות בין העבר הרחוק ובין העבר הקרוב, כדי להיווכח פעם נוספת בצידקת דרישתו של יצר-החיים הקיבוצי והידע הקולקטיבי ל"נקם ושילם".

במקרה דנן כדאי לציין את תגובת דעת-הקהל בעולם, שבדרך כלל אין לחשוך אותה, כידוע, באהדה יתירה לישראל וליהודים בכלל. בגלל חשיבות האמור

והאומר נתרגם כמעט מלה במלה את הקטן, בו פותח המאמר "ראש-התלוינים אייכמאן", שפורסם בשבועון הסובייטי "הזמן החדש" בגליון 31 ביולי, 1960:

"אדולף אייכמאן, המחכה עתה למשפטו בתל-אביב, מכונה בפי העתונות המערבית בשם טורקווימאדו של המאה העשרים... מיהו אייכמאן זה?"

"האינקוויזיטור הגדול טורקווימאדו, ששמו נכנס להיסטוריה כמכלול האכזריות והקנאות, מופיע ליד הרוצח הנאצי אייכמאן כשיה תמימה. בחמש-עשרה שנות כהונתו של טורקווימאדו בתורת האינקוויזיטור הגדול של ספרד (1483—1498) הועלו על המוקד 8000 "כופרים", "מכשפות" ויהודים. אייכמאן התפאר בציניות שאין משלה בפברואר 1945 באזני חברו לדעה-ולמעשה — אולנדורף, שנידון אחר כך לתלייה בנירנברג; המחשבה שאני אחראי לרציחתם של 5 מיליונים יהודים יש בה משום ספוק רב בשבילי."

"לאמיתו של דבר מגיע מספר הקרבנות, הנזקפים על חשבון-החובה של ראש-התלוינים הזה, ל-6 מיליונים איש. אייכמאן עולה אפוא על האינקוויזיטור במעשי-זוועה פעם 750! ומפלצת זו הצליחה, לאחר שמוגר הפאשיזם ההיטלריסטי, להתחמק מהעונש המגיע לו עבור פשעיו הקשים והאיומים, שאין למצוא משלם בדברי ימי העולם..."

עד כאן ההדים המגיעים מברית-המועצות ומארצות אירופה המזרחית הכפופות לה, אשר כידוע סירבו עד כה להיענות לבקשתם של מוסדות ישראלים הנוגעים בדבר להמציא להם חומר שיסייע בניהול המשפט. מוזרה ביותר בנידון זה עמדתו של הגוש המזרחי. ברית-המועצות, פולין וצ'כיה מביעות מצד אחד בגלוי את קורת רוחן מכליאתו של המרצח ומאידיך הן מנערות את חוצנן ומסתייגות מנטילת חלק במשפט עד כדי סירוב לספק חומר חשוב הנמצא ברשותן. אין ספק שהיו מרימות צעקה ברחבי תבל, אילו, למשל, עלה בדעת ישראל למסור את ענין המשפט לממשלת גרמניה המערבית. הגוש המזרחי והמפלגות הקומוניסטיות, ובכללן גם המפלגה הקומוניסטית הישראלית, היו טוענים אז, כי הצעה כזו של ישראל באה רק כדי לממש בצורה מוחשית עוד יותר את רומאן-האהבים הלוהט, ההולך ונרקם עתה בין ממשלת ישראל ובין ממשלת בון, ביחוד לאחר הפגישה הנודעת בין שני ראשי הממשלות האלה בארצות הברית.

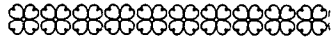
לעומת עמדת-הסתייגות זו של הגוש המזרחי, גילתה העתונות של צרפת, בלגיה והולאנד, אשר גם עמיהן נכללו בתכנית ההשמדה הביולוגית והניווון הפיסי של הנאצים, התעניינות מיוחדת בתהליך המשפט עצמו. עתונות זו, וכן גם העתונות האנגלית, הוציאו מן המחסן העשיר של פילוסופית-המשפט את כל מלאי-המושגים המשפטיים על אנטינומיות משפטיות, דימוליבראליזם, מטרת העונש, תפיסה מרותית על-אינדיבידואלית של תורת-התגמול, המיגבלות של החוק הבינלאומי, וכיוצא בהם מושגים השייכים לחוק המדיני, כגון ההגדרה "עם יהודי", ומי יודע עד היכן היתה מתגלגלת התפלפלות-סרק זו, אם להחזיר את המרצח לארגנטינה

ואם רשאת מדינת ישראל, שבתקופת השואה לא היתה עדיין קיימת, לבצע את השיפוט בעצמה, אלמלא ההסכם שהושג בינתיים בין ממשלות ישראל וארגנטינה. ברם, אין מצב־הענינים כה פשוט וסדיר, כפי שהוא נראה עתה לעין כל. וזאת על אף העובדה, ואולי דווקא בגללה, שמבחינה פורמאלית־משפטית התובע במשפט הזה תהיה וצריכה להיות מדינת ישראל, בעוד אשר מבחינה לאומית ואנושית התובע הוא העם היהודי כולו. הבחינה השניה היא גם הקובעת והיא גם המגוללת פרשה שלמה של סיבוכים, אשר פחות משניתן לדון עליהם במסגרת משפטית ומדינית. הרי יש לדון עליהם בעיקר מבחינה היסטורית־פסיכולוגית ומתוך תצפית סוציולוגית.

כשאתה טוען לזכותו של העם היהודי כולו כתובע במשפט זה מבחינה לאומית ואנושית, וממילא גם מוסרית, אין אתה פטור מלהביא בחשבון גם את זו הקרויה המנטאליות של העמים.

ביחס להלך־הרוח המיוחד לכל עם מן העמים, בין עממים פרימיטיביים ובין עמי תרבות, הרי ידועה היא הזיקה שלהם מימות עולם לפולחן של גיבורים וקדושים, ואפילו כשאלה האחרונים שואבים את כוחם ממקורות טמאים ודלוחים. אפשר לומר בביטחה, כי כשם שבראשית עלייתם של הנאצים לשלטון בשנות השלושים הפכו הללו את רועה־הזונות, הורסט ווסל, לגבור וקדוש לאומי לאחר שמת מפצעיו בהתנגשות ברחוב עם יריבים פוליטיים — כן גם יימצאו עתה חוגים בעם הגרמני שלא יהססו מלהפוך את המרצח הגרמני הכלוא עתה בישראל לקדוש לאומי שלהם ויעטרוהו בזר של גבורה. וזאת בפרט מפני ששופטיו ומבצעי פסק־הדין היו נציגי העם היהודי.

ודאי שאין אנחנו יכולים לסתום את פיות מקטרגינה, אך יש בידינו לרכוש את אימונם של חוגים רחבים של העם הגרמני ועמי העולם, אם המשפט העומד להיערך בישראל, ורק בישראל ודווקא בראשותו של שופט עליון ישראלי, אבל יהיה מורכב חבר־שופטים, שיהיו מיוצגים בו גם משפטני הארצות שאוכלוסיותיהן אף הן היו נתונות לתהליך השיטתי של השמדת־עמים, אשר תוכנן ובוצע בידי שלטונות הנאצים ועוזריהם מבין העמים האחרים בפרק־הזמן של מלחמת־העולם השניה.

שְׁנֵי שִׁירִים

מאת ש. שלום

ה פ ו ר

לשחור עינות עיניה הוא נגלה לבן
כצבי האנדה צטור קרני הפאר.
שלל מקלפות משיו צדוה בזהבן
ומור הנשוקים כמור דמה צחר.
סלי קטיף הקיפו אפריו ערבים
מוד מדורות שקיעה ביער להבן.

וג המזלות על תדומם קרה
וצבי לבן דרף כוכב - ולא חור
זה ירחים לשה... ואין במעברה
עונו לשאול את פיו איה מקום הדר.
וגלגלים אצים בחם ובקרה -
עם שחר רעמד ולילה חורה.

ואב עיר לוטש עינים אין כפור
ומבטי אחים חדים כספינים.
וקבכורי השד אין סגור יאן קשור
ובשבתות צבה הפחד בפדינים.
במסתורי החיק פפור אחרי פפור -
ופל הפיר...

ה מ ח ק

הַכְבוֹשׁ הַתְנוּצֵץ שְׁחֻרְרֵי בְלִיל גֶשֶׁם,
 בּוֹעוֹת הַתְנוּשָׂאוֹ מְסָבִיב לְפָנָם.
 חָתוּל מְתוּדָד עַל טְלָפְיוֹ בָּא מְאִישָׁם
 וְשָׁפִי אֵד חוּג הַמְאוֹר הוּא נְכֻנָּם.
 לְבָן הוּא הִיָּה יַעַד מְצָחוֹ כְּמוֹ נֶמֶשׁ,
 גְּבוֹ הַתְקַמֵּר בְּרַב חֵן וְרַב גֶּמֶשׁ.

אֲנִי הַתְקַרְבָּתִי מֵצַד שְׁכַנְנָד
 וּבִרְשֵׁת הַהֶשֶׁד נִפְגֵּשׁ הַמְבָּט.
 הִיָּה בּוֹ גַם פֶּחַד נִסְתָּר וְגַם שְׁקֵט,
 הִיָּה בּוֹ כְּסוּף מְבַדָּד אֵל בְּדָד.
 הִיָּה תַמְהוֹז זְרַחְנִי כְּמַדְיַע
 נִקְרִיגוֹ יַחְדָּיו לְזַמִּין לֹא־יְדוּעַ.

בְּרִנֵּעַ הַהוּא הַחֲלִיקָה מִן הַרְחֵק
 גְּלִגְלֵי הַמְכוּנִית הַמְצַחֶצַחַת כְּרָאִי,
 חֲרָף בְּסִנְיֹור חֲגוּרוֹת כְּעֵבוֹר מַחֵק
 אֶמֶן תְּעֲלוּמוֹת לֹא־מוֹבָז אֶכְוָרִי.
 הַחֲתוּל הַסְתַּחֲרָר עַל צִירוֹ אַחוּז־נַחֵשׁ,
 פֶּשֶׁט אֶבְרֹו הַמְתִּים בְּלֹא רַחֵשׁ.

בפונגרים האחרון עם הרצל

(זכרונות)

מאת יעקב כהן

א

מפי אנשים שונים, צעירים ולא צעירים, שמעתי על הרושם הכביר, אשר עשה עליהם הקונגרס הציוני, בו זכו להיות נוכחים ראשונה, אם כצירים או עתונאים או סתם אורחים, בניגוד לקונגרסים אחרי כן, שכבר היו חזירים ודלים בעיניהם לעומת הראשון. עתה הגיעו בעצמכם: קונגרס ראשון — והרצל בו!

כבר עצם ההסתכנסות הרבה הזאת של מאות צירים ואורחים מארצות שונות ומחלקי-תבל שונים, קבוצות קבוצות ויחידים בני כל המעמדות, הנבדלים אלה מאלה לא רק בלשונם ובנימוסיהם, אלא לפעמים גם בלבושם ובצבע עורם, כעין קיבוץ גלויות בועיר אנפין — ואיך לא ירחב הלב ולא יחדד בגיל למראה כל זה ראשונה: עם אחד, עם חי ושואף חיים וגאולה, על אף הפיזור הרב והגלות הממושכת.

וכשנראו הדגלים הכחולים-לבנים מתנופפים ברוח מעל הגזוטרטה הארוכה של בית-הקאוינו, בו עמד להתכנס הקונגרס, ועוד יותר, כעבור תהלוכה חגיגית של פועלי העיר עם דגל הקנטון הבזילאי והם עצרו ועמדו וברכו בתרועות את דגלי ציון — הלא היה בזה מעין רמז לגאולה הקרובה וכל הנשמה צהלה לרעיון, כי אמנם קרובה היא הגאולה.

כזרם חשמלי עברה השמועה: הרצל כבר בא והוא מתאכסן, כמו תמיד, ב"מלון שלושת המלכים". ועברה הבדיחה בעקבותיה: "מלון ארבעת המלכים" — זה יהיה מעתה שם המלון הזה.

ולא היתה הבדיחה בלי רקע רציני. העם, רוב העם אשר עמו, ראה בו בהרצל את מלכו, ואם גם נטול כתר. הרבה עזרה לכך רוממות הופעתו ביפי גורתו התימורה ובהדרת פניו וזקנו השחור המלא, טיפוס שמי מובהק, המזכיר את דיוקנם של מלכי אשור לגאון ולתפארת, אלא שכאן הוא מעודן יותר ומטופח-נשמה יותר. נראה נראה לעם כתמצית תפארת הגזע, אשר נגלתה שוב בהוד קדומיה, אות וסמל להתחדשות האומה. ואני תיארתי לי בדמותו את הראשון למלכי ישראל, את שאול, אשר הכתוב מעיד על סגולות בשרו ורוחו ואף הוא, "משכמו ומעלה גבוה מכל העם". והדמיון גדל עוד בעיני בראותי אחרי כן את

הצער העמוק אשר בעיניו ובקול דבריו מעומק לב רחום וזוכרתי גורלו של המלך האומלל, גיבור-החיל ורבי-העצבונות.

משכמו ומעלה גבוה מכל העם — ולא רק בקומה. בזאת הרגישו כמעט הכל, אף אלה, שלא כל דעותיו ומעשיו ישרו בעיניהם והם עצרו ברוחם ונרתעו מפני כבוד עליונותו.

הנסיך! כך קראתי לו בלבי. מחומר זה ודאי קורצו רבים מן הראשונים, אשר חננם הטבע יתרונות גוף ורוח בשיעור יוצא מן הכלל והכשירים לעמוד בראש שבטם או עמם ולהביא מפנה בחייו, מפנה לטובה — נסיכים מיעוד, לא מלידה.

ב

נשארו אתי בכתביד רשימות קטועות מן הקונגרס הזה, והרי הן לעזר לי להעלות כמה רשמים מן הימים ההם. מה שמוא כאן בלשונך, נתון במרכאות כפולות.

לפני הקונגרס אספות האנדרסמאנשאפטים — קבוצות הצירים לפי מדינות מוצאם — הן בעצם שטפן, והגדולה והסוערת שבהן היא של ציוני רוסיה. שמעתי את הדין-וחשבון של המרכז על העבודה הציונית לכל סעיפיה בגלילות שונים שבמדינה, עבודה קשה מאד, אך הולכת ומתקדמת על אף האיסורים והנגישות מצד נציגי השלטון העויף. שמעתי אחרי כן את דברי הבקורת הרבים, עתים חריפים ביותר, עתים לא אל הענין, תכופות חוזרים ללא-צורך על הקודמים, והשעמום התחיל להשתלט סביב. אך — „רגע אחד גדול היה. נשמעה הצעת החלטה להביע את הרצון שלא להזניח בכל התנאים ובשום אופן את העבודה הציונית, וההצעה נתקבלה פה אחד בעמידה מן המקומות ובסערת מחיאת-כפים ממושכת. היה הרגש לי, כאילו שומע אני מעין הד רחוק מן המעמד הקדמון של „נעשה ונשמע.“ —

„הייתי בשלוש ישיבות של „דוברי עברית“. הרבה דנו והציעו והפליגו בדברים ואל העיקר, אל קביעת היסודות לבנין ההסתדרות, לא הגיעו. אבל נאוו הנהדר של יצחק אפשטיין עם פתיחת האספה הראשונה הפך, כפי ששיערנו, להפגנה כבירה לרעיונו בקהל הרב של בני התפוצות השונות, אשר שמעו ודאי ראשונה בחייהם עברית טבעית ויפת-ניב כזאת.“ —

„הייתי גם באספה חשאית של „מגן ישראל“ — וחדות-לב היתה להסתכל בעיניהם הבהירות והמפיקות אומץ של הבחורים הגאים והמפותחים נאה ולהאזין לדבריהם הלוהטים באש-קנאות עצורה. ודאי היה הרצון רב פה מן היכולת. אבל היו רגעים, שהם הריחזתי את ריח אבקת-השריפה, הטמונה עוד אוצרות איך-שיעור בקרקע העם.“ —

„פתיחת הקונגרס. שעת עשר בבוקר. אולם-הקונגרס על יציעו סביב מלא מפה לפה. צפיה רבה חגיגית.

והנה הרצל. עולה הוא על הבימה בלויית חברי הועד הפועל, הקטן והגדול, לפרץ תשואות ותרועות של כל הקהל העומד על רגליו.

מה יפה הוא, מה מושלם בהדרו! לא תשבע העין להתבונן אל גאון קומתו הענקית, אל זיו פניו המוארכים חטובי-התואם, אל קסם עיניו השחורות-קורנות, ואף אל לבושו השחור התגיגי, הנראה כנסוך עליו. והברכה המסורתית עלה בלב: ברוך שחלק מכבודו לבשר ודם!

הוא חור. הוא מעביר מבט רציני-עמוק על הקהל, בעוד הוא נוטל את הפטיש בידו ומצווה את הדממה. לשוא! אך רק לאחר שהתחיל לקרוא נאֹמו בשלישית פסקו התשואות.

הוא קורא והאולם כולו אוזן. הוא קורא בשקט ובהפסקות מוטעמות, ברגש עצור ובתוקף הוכחה.

נכאים כבושים הוגה קולו בדברו על מצוקת העם הגדולה, ההולכת ומחמירה. והכאב נהפך לתוכחה מרה בהעלותו את מאורעות הדמים בקישינוב. „אבל קישינוב, מוסיף הוא, היא בכל מקום, בו יהודים נענים בגופם או בנשמתם, נפגעים בכבודם או ניזוקים ברכושם משום שהם יהודים. נציל את אלה אשר עוד יש להציל“.

ומודה הוא גלוי, כי כל המאמצים עד היום להשיג את רשיון הסולטן להתישבות רחבה בארץ ישראל ברוח התכנית הבוליאית לא עשו פרי. גם המשא ומתן עם בריטניה ומצרים על ישוב חבלי-ארץ מסוימים בחצי-אי סיני עלה בריק, אבל אז נפתח לו פתח תקוה חדשה.

וכאשר השמיע את דבריו על הצעת בריטניה לכונן ישוב אבטונומי של יהודים במזרח-אפריקה עם הנהגה יהודית, שלטון מקומי וכו', היתה תדהמה באולם ושתיקה רבה ואיש אל איש הביט בתמהון. וכאשר הוסיף ואמר אחרי כן, כי מובן מאליו, שלעם ישראל לא תוכל היות כל מטרה אחרונה אחרת מאשר ארץ ישראל, פרצה סערת מחיאות-כפים באולם וביציעים והלכה וגברה כאילו לא רצתה להיפסק. —

„היתה התמרמרות רבה, וביחוד בין ציוני מזרח-אירופה. וכדרך החריפות של אלה עפו מהר דברי בדיחה מאיש אל איש על חשבון ההצעה החדשה. — תלך למזרח אפריקה אל הכושים? הבה נלך, נתחתן בהם ויהיו לנו ילדים שחורים.“

— מה שמה של ארץ זו? אינך יודע? בושה! ארץ לך ואינך יודע את שמה.

— אומרים, שם חם מאד, לא נצטרך לבגדים, נתהלך ערומים כאדם והוה

בגן עדן. מה יש?

— נראה חיים שם! נרכב על פילים, נצוד אריות, נמרים, קרנפים...

ראית מימך קרנף?

— שולחים אותנו, למקום שם הפלפל צומח'...

ונוערה אחת עדינה ובעלת-נפש, סטודנטית, היתה מלאה הרגשת עלבון. «חרפה היא, חרפה — אמרה — אפילו לדבר על הצעה זו. יש בנו מן הפסיכור-לוגיה של שנורר, בעוד אשר הציונות מקורה בפסיכולוגיה של בן-מלך...» —

ג

ליד הרצל היה מאקס נורדאו הדמות המבהיקה ביותר בקונגרס. שמו הלך לפניו, עם עולמי, כמבקר ללא-רחם את מוסדות החברה ואת גדולי הספרות העולמית. דעותיו הנועזות-מהפכניות כבר היו ידועות לי מכמה ספרים שלו, ומה הופתעתי לראות לפני איש גוף, עמוס-גוף וקרחת ענקית לו, ועם זה יפה-פנים וזקנו הלבן מסורק נאה ומסולק לצדדים — הוזה שמשון, אשר לפת את עמודי התווך של הציביליזציה המערבית ואמר לזעזע את כל הבנין? אבל על הכל כיפרו עיניו הבהירות-נוהרות בזיו העלומים ומרץ העלומים שלהן: עינים צעירות כאלה במסגרת שיבה נהדרת הן תמיד תופעה מרגינת-לב, ופה נוסף אליהן עוד זוהר החכמה העמוקה של בעלן, המחונן כוח-ביטוי נדיר עם כשרון נואם ממדרגה ראשונה. לא חסרו נואמים מצוינים בקונגרס, אך הוא היה הארי שבחבורה. עתים היה מרים קולו האדיר ופולט נהמה כנהמת ארי. בחיתוך-דיבורו התריף נראה כחותר בשיש וצירופי-המלים בלשונו העשירה נוססו לפעמים כמסכת רקמה בכסף. הוא אף השכיל ליצור מושגים ציוריים, שהפכו לאחת למלים מעופפות ולסיסמאות. בקונגרס זה יצר את הסיסמה, מקלט לילה. מתוך כוונה להעמיד בבת אחת את ערך הצעת הישוב באפריקה על עיקר תכליתו ועל צמצומו הברור, מתנגדי ההצעה ראו סכנה רבה בסיסמה זו, בהיות בכוחה למשוך לב רבים לנסיון מפוקפק ולהחליש את הכוחות הדרושים להשגת המטרה האחת הגדולה.

שני לפרסום עולמי בין בני-לוייתו הקרובים של הרצל, היה הסופר ישראלי זנגביל. הוא הצטיין ב...כיעורו. קלסתר פנים כפני קוף, וכשהיה נואם, היה מתז את המלים האנגליות, תכופות עם רסיסי רוק, מבין שיניו. אך יחד עם זה קיבלו פניו בשעת נאומו מין הארה עליונה, אשר ריככה את קויהם המסורסים. הרצאתו על, ציונות ומוסדות צדקה' היתה מלאה הערות שנונות ומפתיעות. אך גם הוא ראה לנכון להטעים בסוף דבריו, כי «הרוח הוא יותר מן הקרקע והנשמה היהודית יכולה ליצור בכל מקום את ארץ ישראל שלה, בלי לוותר על-ידי כך בהכרח על התביעה ההיסטורית על הארץ הקדושה». ההוספה, בלי לוותר... היתה פזמון חוזר בקונגרס, ויש להאמין, כי נאמרה בתום-לב, אך היא לא הספיקה לבער את החששות מלב המתנגדים.

אלה גם לא נתפסו לפשרה, כי לעת עתה אין לקבל אלא החלטה בדבר משלחת למזרח-אפריקה לשם בדיקת תנאי המקום ואפשרויות ההתישבות בחבל-הארץ המוצע וכי רק הקונגרס הבא יחליט בדבר סופית. כבוד ממשלת בריטניה הגדולה, הוסיפו, דורש התיחסות רצינית יותר להצעה שלה רחבת-הלב, המתנגדים

שללו מראש ומעיקר כל טיפול בהצעה זו, שכן היא נוגדת לתכנית הבזילאית, הווה אומר, למצפון הלאומי שלהם.

אבל קסמו האישי העצום של הרצל וכוח-השפעתו המופלג פעלו את פעולתם, עד שרבים, אשר אין לפקפק בשום אופן בנאמנותם לציון, נכנעו לרצונו והצביעו בעד ההחלטה הנזכרת. הרצל עצמו, בנאום-הנעילה שלו בקונגרס, העלה לדוגמה ולמופת את ד"ר ליאון חזנוביץ, האיש הצנוע, אשר כל ימיו וכל אונו הקדיש לציון. הרצל היה בטוח, שיצביע נגד, והוא הצביע בעד. ואני יכול להוסיף כאן מה ששמעתי מפיו של ד"ר חזנוביץ עצמו עוד לפני ההצבעה באחד מפרוודורי הקונגרס, בעמדו ובשיחו לבו לפני קבוצה קטנה של צירים. הוא כבר היה זקן תשוש ומחסרון שנים רבות בפיו יצאו המלים חלקן מעוכות וטרופות, אך תוכן דבריו היה ברור לגמרי.

— אני מאמין בהרצל, אמר, ודברו הוא צו לי. אתם יודעים, מה בשבילי הביבליותיקה שלי בירושלים. את כל אשר לי השקעת בזה. לא אשה, לא משפחה לי... כל פרוטה, שעלה בידי לחסוך, הקדשתי לקנית ספרים... עכשו, אילו אמר לי הרצל: לך, שרוף את הביבליותיקה! הייתי הולך ושורפה.

וההצבעה עצמה — —

„מי שלא ראה את הדממה בשעת העמידה על המנין בשאלת המשלחת למזרח-אפריקה, לא ראה דממה גדולה מימיו.

כבר ביום השני לקונגרס החלו הצירים להתאסף לפי מדינותיהם לדון בשאלה זו, ופה התגלה מפורש ההבדל שבין ציוני מערב אירופה לציוני מזרחה. הראשונים באו עד מהרה לידי הסכמה וגמרו כמעט פה אחד להצביע בעד. והאחרונים התכנסו ושבו והתכנסו ערב ובוקר עד היום הרביעי ואספותיהם היו מלאות התרגשות והתמרמרות וצער בלי גבול, וסוף סוף החליטו ברוב דעות עצום לדחות כרגשי כבוד ותודה את הצעת בריטניה הגדולה.

וביום השלישי אחר הצהרים החלו הויכוחים הגלויים בקונגרס עצמו. הם היו נרגשים, נסערים, עתים אף נזעמים ביותר, ואף כי כמעט רוב הנואמים חזרו איש על גימוקי חברו בביטויים שונים, ניכר היה, ביחוד במתנגדים להצעה, שכל אחד מוציא מלבו הוא הכואב את הדברים. זה היה מאבק על הנשמה, כמאבק האבות על האמונה.

והנה הגיעה השעה לשקול לאחרונה את דעת שליחי העם על המאזנים. נאסרה כל הבעה של הסכם או גיבוי ודממה היתה, אך רק למראית עין. הלבבות המו בסתר ורעדו בצפיה. ובדממה הגדולה, מעל לראשי הנאספים, מורגש היה רחש כנפי ההיסטוריה...

על כל אחד היה לזרוק על כף אחת של המאזנים כדור קטן, אשר יכיל את תמצית סערת נפשו ואמונתו: „הן' או „לאו'. אבל היו כאלה, אשר נבוכו מן הסערה אשר בנפשם ולא עצרו און לבוא לידי החלטה. בעיני ראיתי את המלחמה הפנימית של אחד בקרבתי, אשר נע וזע על כסאו בקוצר-רוח, וכאשר הגיע

הקורא לאות המתחילה בשמו, קם ממקומו ובמלים, לא! איני יכול ליטול עלי אחריות כזו, הבש כובעו ויצא מן האולם.
והדממה נמשכת. כל קריאת, הן' או, לאו' נופלת כהלמות פטיש על הראש.
והנה בוקעת ועולה ההרגשה, כי כף המאזנים כבר נוטה להכרעה... —

ד

ועוד —

„הרצל! לעולם לא אשכח את פניו ברגעים ההם.

זה היה מיד לאחר קבלת ההחלטה על המשלחת למזרח-אפריקה. איני יודע, אם לי להצטער או לשמוח על אשר כל ענין הבכיה המפורסמת של בעלי-הלאו נודע לי רק אחר כך, וכן לא ראיתי את עזיבתם של אלה יחד כולם את האולם הקונגרס. יצאתי החוצה לשאוף רוח מעט אחרי הישיבה הממושכת בתוך הדוחק הרב וההתרגשות הכבושה. והנה שב אני, עובר במקרה על פני אולם-ההתיעצות של ציוני מזרח-אירופה ורואה קהל רב בו. אני נכנס: הרצל עומד על הבימה נשען בידיו על המעקה לפניו, עיניו מלאות תוגה והשתתפות בצער והוא מנסה לדבר בתוך ההמולה.

— לו ידעתי, אמר, לו ידעתי, כי זה היה מעשה איזו קבוצה פרקציונית, לא הייתי מפיל לשוא אף מלה אחת, כמו שהפלתי מלה לשוא בקונגרס הקודם. אולם כאשר באו והגידו לי, כי אנשים בכזו... —

הרמוז על לשעבר היה ביחס לקבוצה של הפרקציה הדימוקרטית, שבקונגרס הקודם עזבה את אולם הקונגרס וחזרה לאחר שהרצל פייס אותה באיזו החלטה סתמית.

„כאב אל בניו דיבר. הוא היה חירור-חירור ומדוכדך וקולו מלא צער ורחמים ותוכחה חרישית על שאין מבינים אותו, על שאין רוצים להבין אותו. ולפניו עמד הקהל דואב ונרגז ומטיח תרעומות כנגדו ומפסיקו בקריאות אי-רצון ואי-אמון.“
וכאן יכול אני להעיד ולאשר דבר, אשר אחר זמן התחילו להטיל ספק בו. באזני שמעתי את ד"ר בוכחיל, אדם אנין-דעת ויפה-נימוסים, כאשר התרגש ופלט מרורות ושכח עצמו וגמר את דבריו בקריאה (הוא דיבר צרפתית):

Vous êtes un traître! (אתה בוגד!).

לא הכל הבינו את המלים, אך מי שהבין, נדהם. והרצל ודאי ראה למטה מכבודו להגיב מיד על העלבון, והוא הסב פניו והוסיף לדבר ולהסביר פעולתו, ורק בהמשך הדברים, ודרך אגב, העיר, כי לא שיער, שיקבלו את פניו כאן „בגסויות“.

— הבינתם אותי? סיים את דבריו, וקולות עונים בועף ובדמע: כן, כן!
— מי הבין אותי? — הוסיף — אם כן, יגיד לי, מה אמרתי?

הנה הוא עומד כן, היחיד כנגד הרבים, המנהיג כנגד העם, האוהב ומעריך אותו ואינו רוצה ואינו יכול ללכת אחריו. והלא אך זה לא כבר היה לב כל אלה שלם עמו, והם האמינו בו וציפו לישועה על-ידו.

מעמד טרגי, ומי אשם בו?

אחת ברורה לי: כוונתו טובה היא וטהורה בהחלט. הקישינובי הראשון היה בביתו, אמר. צרת העם פגעה בלבו והוא רוצה להקל סבלו, הוא מאמין, כי יעלה בידו להקל סבלו. —

„ושעת נעילת הקונגרס...”

— כאשר חשבתי — באחד הרגעים הקשים אשר אין מחסור בהם, אמר, כאשר חשבתי, כל תקוה אבדה לזמן קרוב, כלומר, למשך דור אחד, רציתי להציע לפניכם עזרה גדולה בצר ורציתי, אחר שלמדתי בינותים לדעת את לבכם, לאמר לכם מלה של נחמה, שתהיה גם התחייבות בשבילי —

והוא נשא ימינו וקרא ברגש רב: אם אשכחך ירושלים תשכה ימיני!

צריך היה לשמוע את הדברים האלה יוצאים מפיו ולהתבונן כמוני מקרוב אל ארשת פניו ועיניו הנוגהות מעומק שחורן כמעומק תהום, כדי להרגיש את כל כבדם ומרירותם, כל כאב האומה ובטחון האומה אשר בהם.

שעת בין-השמשות ההיא היתה כשעת נעילה ביום הכיפורים, כי יעמוד היהודי העני על פסגת בין-עולמות ויצפה בעינים מעורפלות אל העבר ואל העתיד. נראה לי אז, כאילו התגלמה נשמת כל העם, עם כל תפארת הקדומים, עם כל עצב הגלות ועם כל זהרי התקוה באיש האחד הזה, וכאילו שומע אני את קול המלך הגולה, הפצוע והלבוש בגדי מלכות קרועים, מדבר... —

ה

„הקונגרס תם והאספות לא תמו. בעלי-הלאו התהלכו נכאים וכואבים. רבים מהם התנחמו: בין כך ובין כך לא יצא כלום מכל אותה הצעה, אך דאוג דאגו להשפעה הרעה, שתצא ממנה לעם ולדבקותו בציון.

אכן תוצאה אחת חיובית הורגשה. המלה, ציון, התחדשה — מלה זו, אשר כאילו רפתה, חזרה, נמעכה מרוב שימוש ופטפטט ולהג, התעוררה בקונגרס הזה, קיבלה לתוך עורקיה זרם דם רענן וחיים חדשים.

הפרקציה הדימוקרטית, אשר היתה כולה בין בעלי-הלאו, לא הספיקה להביא שום דבר ממשאלותיה לקונגרס זה, שנסתבך כולו בשאלה הגורלית של הנאמנות לציון. השאלה העיקרית שעמדה על הפרק היתה: כיצד לקדם את פני הסכנה, הנשקפת מבפנים לרעיון הציוני עצמו.

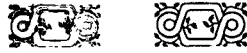
עתה התאספו שוב, דוברי עברית, גם הסופרים העברים התאספו ודנו

על ייסוד אגודת סופרים — אלה גם אלה הסתפקו לפי שעה בבחירת ועד זמני —
עד לקונגרס הבא. —

מבזל נסעתי לציריך. שם שהיתי כשבוע ימים ופיתחתי והרחבתי את רשימותי מן הקונגרס, שנצטרפו למאמר גדול בן כמה פרקים. שלחתי את המאמר לד"ר קלוזנר, שערך או את 'השלוח' ואת 'לוח אחיאסף'. הוא שיבח את המאמר, אך מצא, שטועה אני בהערכתו את הרצל ושאינן הזמן עתה לתאר אותו בצורה חיובית כל-כך. גם ציונותו של הרצל מוטלת בספק גדול. ועל כן הציע לי להשמיט פרק אחד ופרק אחר לקצר רובו. אני לא הסכמתי לכך, אך גם לא ניסיתי להדפיס את המאמר במקום אחר. אמרתי לעצמי: אפשר צדק מנקודת-ראות טכסית. להזיק לציונות ודאי לא היתה כל כוונה לי.

מציריך חזרתי לברן ולבי עוד הומה מכל אשר ראיתי ושמעתי והרגשתי בשבועות האחרונים ובראשי המולה. ובהפנותי עיני אחורה אל הקונגרס לא ראיתי כי אם ערפל והרבה ראשים ופנים מטושטשים צפופים ודחוקים בו, ומתוך הערפל צץ ועולה ומתבלט ביקר גאונו ראש יפה ואציל-רציני, בעל עינים שחורות וקורנות באור עמוק-עמוק ועצוב וזקך-כבוד לו ופה חמוד, מפיק נדיבות. וזכור זכרתי את המלים כבודת-הגורל, אשר פלט הפה החמוד-הרציני הזה על כשלוך כל המאמצים לקרב את הגאולה בדרכי שלום. ונשוא נשאתי מאז בלבי את להב החזון, אשר צץ והתלקח בי בעמדי יחידי, מלא זעם ומרי, על שפת הנהר הקודר ושוטף עם נפשי תחת שמי הלילה הקודרים, וצללי הדורות עוברים לפני ושוקעים בתהומות, וכוכבי מרום יחידיים, מאורי נצחים, «עוז ובטחה בעינים, בדממה צופים» («צללים»). עתה פרץ הלהב ואחזו בכל יצורי והגיגי רוחי, ומתוך סערת נפש מתקוממת והורסת מערכי-לב דורות ושכרון-חושים מתרונן במלוא-כוח געשה ועלתה שירת ה«בריונים».

מְכוּמָה שֶׁל אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל בְּהַבְיַעַת סִגְנוֹנוֹ שֶׁל בֵּית-הַכְּנֶסֶת

(בחמש מאות הראשונות למניין הרגיל)

מאת ישעיהו זנה

(פרק שני*)

ממקורות שונים — הן מברית החדשה והן ממסורות תנאים — אנו יודעים שבסוף ימי בית שני רבו בתי כנסת בארץ, וביחוד בירושלים. מה תבניתם של בתי כנסת אלה? ומה טיבם?

הדעת נותנת שכל זמן שבית המקדש היה קיים ובני הארץ זכו ליהנות מאור ישר של המקדש, כל מין של אור חוזר אך למותר נחשב להם, ולא היה מקום בארץ לא לסגנון מערבי ועל אחת כמה וכמה לא לסגנון מזרחי. ולא עוד אלא שבתי כנסת עם תו של קדושה, ולו גם קלוש, לא היה נקי בעיני הקנאים משמץ עבודת הבמות. הקנאות לייחודו של בית המקדש קיפחה את כוחה של יצירת סגנון בנייה מיוחד לבתי כנסת שבארץ לפני החורבן. מסתבר איפוא שבתי הכנסת שבארץ, וביחוד אלה שבירושלים, לא הצטיינו מבחינה ארדיכלית משאר הבתים הפרטיים. ולא מקרה הוא שבאחת מן ההלכות המעטות בקשר עם בית הכנסת שאנו מוצאים במשנה שנויה במחלוקת תנאים שמדור השני, היינו מזמן החורבן, מפורש יוצא שהמדובר בבית פרטי שנבנה מתחילה לשם דירה ואחר כך נעשה בית הכנסת³⁰). ואני נוטה לשער שרוב בתי הכנסת שבירושלים בסוף ימי הבית היו ממין זה, היינו בתים פרטיים שבעליהם עשאו "בית וועד לחכמים ותלמידיהם".

בזה הגדרנו גם כן טיבם ותפקידם. בתי כנסת שבארץ, וביחוד אלה שבירושלים, לפני החורבן הושוּו מבחינה זו לבתי כנסת שבגולה המערבית; הם היו בראש וקאשונה בתי מדרש, בתים פתוחים לרווחה לכל מי שרצה ללמוד או ללמד. במסורות ארצישראליות השם "בתי מדרשות" כמעט תמיד ניטפל ל"בתי כנסיות", ואחרון חביב ועיקר: "בתי כנסיות ובתי מדרשות" לרוב רוצה לומר

³⁰ ראה "בצרון", הוברת ניסן-אייר, תש"ך, עמ' 6—17.
30) השוה משנה גורים פ"ט, הל' ב: קונם לבית זה שאינו נכנס ונעשה בית הכנסת...
ר' אליעזר (תנא מזמן החורבן) מתיר.

בתי כנסיות שהם בתי מדרשות. וגם בברית החדשה כמעט כל מקום שזוכר בית הכנסת, הרי הוא מקום וועד לחכמים ותלמידים; לומדים ומלמדים בהם, ואף גם מתווכחים בהם³¹. והשריד הארכיאולוגי היחידי בירושלים שמלפני החורבן המתיחס לבניין בית הכנסת, כתובת עופל או כתובת תיאודוטוס, מגביל תפקידו במפורש: „לקרא בו בתורה וללמד בו המצוות“, ובלשון חכמים „להיות קורין ושונין בו“³².

במה דברים אמורים, בבתי הכנסת של בני הארץ, אבל בתי הכנסת המרובים של בני חוץ לארץ, וביחוד של אלה שבאו מגולת מערב, יש ובניהם מייסדיהם אחזו בסגנון הארץ שיצאו משם. הללו שהתרגלו לסגנון בנייה המשווה נגד עיניהם את הקשר שביניהם ובין המרכז שבירושלים, לא ראו שום הכרח להסיר את חותם הקשר הזה מבתי הכנסת שלהם בירושלים. כי מבחינת טיבם ותפקידם הישור אותם לבתי הכנסת של בני הארץ, ולא ניסו להציץ לפני ולפנים ולנגוע בקודש. וכך התחיל חודר לירושלים סגנון „בית הכנסת של אלכסנדריה“ בסוף ימי בית שני מבלי לעורר כנראה התנגדות מצד הסמכות הראשית. ורק קנאים כר' אלעזר בר' צדוק, וזה בעצם ימי ההתלהבות הלאומית בהכנת המאמץ האחרון נגד מלכות רומא, ראו בו „צרתו“ של בית המקדש — וחסילוהו.

לעומת זאת נראה שלא נעשה ניסיון מצד בני גולת המזרח, בכל לבנות בית הכנסת בסגנונם בירושלים לפני החורבן. קודם כל, ספק גדול הוא אם הגיע מספר העולים מבלל לירושלים והמתישבים בה עד כדי לייסד קהילה מיוחדת עם בית הכנסת מיוחד משלהם ובסגנונם. ואפילו אם הספיקו להסתדר בקהילה מיוחדת, היו נתקלים בקשיים גדולים אלמלי השתדלו להעתיק סגנון בית הכנסת שלהם לירושלים. כי בעצם טיבו הרי הוא צרתו של בית המקדש שלמטה, ונושא בחובו סכנת התחליף והתמורה. והדין נותן שבית הכנסת עם ארון במרכו, מכון

31) ואב לכולם לוקס ד, 15: „והוא (ישו) תלמד (בגליל) בכנסיותיהם“.

32) כתובת יונית שנתגלתה על ידי קפטיין ווייל בחפירות עופל בשנת 1914, ונתפרסמה על ידו באותה שנה, ומאז הרבו החוקרים להפוך בה (השוה פריי, „קורפוס אינסקריפטיאונום יודאיאקרום“, ח"ב, 1952, עמ' 332—335). הכתובת יש שנקראה „כתובת עופל“ על שם המקום שבו נמצאה, ויש שנקראה „כתובת תיאודוטוס“ על שם האיש שנוי בה. וזה תחילת לשונה: „תיאודוטוס, בן וויטיגוס, בהן וראש הכנסת, בנו של ראש הכנסת, בן בנו של ראש הכנסת, בנה בית הכנסת להיות קוראים בו התורה ומלמדים בו המצוות (—ושונין בו)“. קליין בספרו הגרמני „קורפוס אינסקריפטיאונום...“, 1920, עמ' 102, מבאר שבזמן עתיק בית הכנסת היה בעיקר בית מדרש, ומראה מקום לתוספתא מגילה סוף פ"ב: „... קורין ושונין ודורשין בהן“. באמת הביא ראיה לסתור את דבריו, שהרי זו לשונה של הבריתא: „בתי כנסת אין ניהגים בהן קלות הראש... ואין גיאותין בהן אבל קוראין ושונין וכו'“ הבריתא רק מוציאה את „קורין ושונין“ מכלל „אין גיאותין בהן“, ומשמעות הלשון הוא שאמנם „מותר“ לקרות ולשנות בהן, אבל אין זה עיקר תפקידו של ביהכ"ג. לאמיתו של דבר, הלכה זו, כמו שאר הלכות בית הכנסת בתוספתא, היא כנראה בבליית (עי' למעלה הע' 6), ובבבל בתי הכנסת מתחילתן היו „מקדש מעט“, מיועדים לתפילה ולעבודה. יותר קרוב לרוח הכתובת היא הבריתא בבבלי ברכות ד', ע"ב: „... אבל אדם בא מן השדה בערב, נכנס לבית הכנסת, אם רגיל לקרות — קורא, ואם רגיל לשנות שונה, וקורא קריאת שמע ומתפלל“. „קורא“ או „שונה“ מופיע כאן כחובה הראשונה המוטלת על האדם הנכנס לבית הכנסת. השוה אדר"ג הוצ' שכטר, גו"א, סוף פ' ב', עמ' 14.

כנגד בית המקדש שלמעלה, אינו יכול לדור בכפיפה אחת עם בית המקדש שלמטה משולל ארון.

עם חורבן בית המקדש נתפנה אמנם מקום לבית הכנסת בעל סגנון מיוחד, שיש בו משום זכר למקדש, גם לבני הארץ, ובאמת, בחוגים ידועים, שהשלימו עם המצב, היחס לבית הכנסת נשתנה לגמרי לחיוב, ולא חסר ביניהם זרם קיצוני שביקש למצוא בו תחליף לבית המקדש ותמורתו. אולם החוג הזה שבראשו עמד, כנראה, רבי יוחנן בן זכאי³³, נשאר מצומצם, ורעיון התחליף לא חדר לתוך השכבות הרחבות של העם. בשנים שבין החורבן ודיכוי מרד בר כוכבא, כשבעים שנה בערך, החלום „מהרה יבנה בית המקדש” היה ממלא את לב העם ברובו, ולא היה מוכן לבקש תמורתו בבית הכנסת. בתקופת ביניים זו הגיע זמנו של בית הכנסת הבסיליקאי להתפשט בארץ. כי הוא אמנם סיפק את הצורך לזכר בית המקדש אבל רחוק היה מכל נטייה של תחליף ותמורה. ובכל זאת בחוגים לאומיים קיצונים שהכינו במחתרת את המרד שבא להגשים את החלום של „במהרה יבנה בית המקדש” הרגישות של דחיקת רגלי בית המקדש שלמטה הלכה וגברה עד כדי לקשור מלחמה בכל מין בית הכנסת שחותם המקדש טבוע עליו, ולו רק לזכר.

רק עם דיכוי של מרד בר כוכבא ושקיעתו של חלום „מהרה יבנה בית המקדש” נוצר יסוד נכון בלב בני הארץ לדרישת בית הכנסת שזכרונות המקדש וסמליו יהיו שקועים בו או בולטים ממנו, מעין בתי הכנסת שבגולה. בני ארץ ישראל לא הרגישו צורך ליצור יצירה חדשה, סגנון משלהם, כדי לספק את דרישתם, כי הם מצאו שתי יצירות, סגנון המערב וסגנון המזרח, מן המוכן. והבחירה לא היתה קשה בראשונה, כי כמו שאמרנו, הסגנון הבסיליקאי של המערב התאים לטעמים הארדיכלי והאומנותי של בני הארץ; הוא גם התחיל כבר חודר לארץ בסוף ימי בית שני, וכבש לו עמדה חשובה בתקופת המעבר. ואין איפוא פלא בדבר אם השרידים הארכיאולוגיים מעידים שהסגנון הבסיליקאי היה כמעט מושל בכיפה בסוף המאה השנייה ורוב המאה השלישית.

* * *

אמר ר' אלעזר הקפ"ר עתידין בתי כנסיות
ובתי מדרשות שבבבל שיקבעו בארץ ישראל
כיוכל שנה לאחר מרד בר כוכבא, כשבית המקדש שלמטה הלך ונעלם מאופק החיים של בני הארץ, התחיל עולה שמשו של בית המקדש של מעלה, והגיע זמנו של בית הכנסת של בבל עם ההיכל והארון לחדור לתוך הארץ. ובאמת, החל מסוף המאה השנייה השפעת גולת בבל הולכת וגוברת בארץ בכלל. בבית מדרשו של רבי נמצא נציג היהדות הבבלית, רבי נתן, ובמחצית הראשונה של המאה השלישית רבי חייא הבבלי ובניו תופסים מקום חשוב בארץ; עולי

33) השוה אדר"ג הנ"ל, עמ' יב: „איני מבקש ממך אלא יבנה שאלך ואשנה שם לתלמידי ואקבע שם תפלה (בית תפילה)“.

בכל הולכים ורבים בעוד שהשפעת גולת המערב הולכת ומדלדלת. מסתבר איפוא שבתחילת המאה השלישית הסתדרו עולי בבל לקהל מיוחד, עם בית הכנסת משלהם, בהתאם למסורתם וסגנונם. «כנישתא דבבלאי» עם היכל וארון נעשה לחזיון מצוי בארץ³⁴, ורכש לו שם סניגורים נלהבים בחוגים ידועים בו בזמן שתגובתם השלילית של השמרנים — האדוקים במסורת הארץ ועוינים כל דבר שיש בו משום אבק התחרות במקדש שנחרב — באה לידי ביטוי בקריאת שמו של בית הכנסת עם ארון «בית עלם» ו«ארנא» שהזכרנו למעלה. החריפות של ההתקפה מראה שזה מחדש חדר הארון וההיכל לארץ. הינו בזמנו של ר' ישמעאל בן אלעזר, שלפי דעת רוב החוקרים היה מן התנאים האחרונים, בן דורו הצעיר של רבי, בתחילת המאה השלישית³⁵. ומלחמת הדב-רים שבין המצדדים בזכות ההיכל והארון בבית הכנסת ובין המתנגדים להם נמשכה כמעט כל המאה השלישית, והד קולה נשמעה מתוך שפת הצירים שעל קירות בית הכנסת של דורא־אירופוס.

כל החוקרים מראים על החשיבות היתירה שנודעת לארון הברית במחזורי הצירים, שכן מופיע הוא שלש, ואולי ארבע, פעמים בטבלאות שונות. אמנם זה טבעי לבית הכנסת בבלי שעל סמל הארון הוא קיים, אלא שבחירת הנושא המקראי כדי להבליט את ערכו של הארון היא מיוחדת במינה ונראית מוזרה. בשתי טבלאות גדולות מצוייר הסיפור בשמואל א. פרק ד—ז: מלחמת ישראל ופלשתים באבן העזר; נצחון הפלשתים והארון נשבה — טבלה אחת. וסמוך לה טבלה המתארת את נדודי ארון האלהים, אחרי שנלקח על־ידי הפלשתים, מבית דגון באשדוד עד שיבתו לבית שמש. בשתי הטבלאות ישנן הטיות מסיפור המקרא שלרוב לא מחסרון ידיעה נעשו כי אם לכוונה ידועה. בטבלא הראשונה האנשים הנושאים את הארון השבוי אינם אנשי צבא, וכנראה אינם פלשתים. ונחלקו החוקרים, יש אומרים כהני שילה הם שנישבו יחד עם הארון (סוקניק)

34) עד כמה שידוע לי «כנישתא דבבלאי» בארץ ישראל העתיק ביותר הוא זה שבציפורי. שכן לפי מסורת אחת כבר רבי ישב וקרא בתורה «קמי כנישתא דבבלאי בציפורין» (בראשית רבה, לג, א), וכמו כן ר' יוחנן היה יושב וקורא «קומי כנישתא דבבלאי» בציפורין (ירושלמי ברכות פ"ה, א). השערה קרובה שבית הכנסת של הבבלים נוסד שם במחצית השנייה של המאה השנייה על ידי ר' יוסי שהיה ממוצא בבל וישב בציפורי (עי' דרכי המשנה לר' ד' פרנקל, עמ' 164/165), ומסופר עליו שדעתו נחה עליו כששמע את ר' יהודה מגין על כבודם של הבבלים (השווה מנחות ק, ע"א). כלום אפשר להסיק מן הלשון «קמי כנישתא» שלא היו «קורין ושונין» בתוך בית הכנסת של הבבלים?

35) כל השערה על זיהותו של ר' ישמעאל בר' אלעזר רופפת, ועל כן אנסה גם אני לנחש. על פי השקפתנו הרי הוא מחסידי הסגנון של בית הכנסת הבבלי, והדיון נותן שיהיה ממוצא בבל, או בן א"י שירד לבלל ונעשה מושפע מבללות; מפני מנהגי בבל ומגין עליהם. ולפיכך משער אני שהוא בנו של ר' אלעזר בן שמוע. כידוע, עמד ר' אלעזר בן שמוע מרחוק כאשר נתאספו חביריו באושא לאחר חורבן ביתר להשיב עטרת התורה לא"י, וידוע כמו כן שר' אלעזר בן שמוע עשה זמן רב בבבל, וקיבל שם תורה מר' יהושע בן בתירה בנציבין, וגם בבית מדרשו בא"י אנו מוצאים שהתלמיד החביב עליו ביותר היה ר' יוסף הבבלי (תוספתא זבחים סוף פ"ב ומקבילות). בנו גדל איפוא בתוך אקלים נוח לבבלים, וטבעי הוא שיהיה מן הסניגורים של «כנישתא דבבלאי».

אחרים דוחים את זאת ומראים שבגדיהם אינם בגדי כהן³⁶ (קרלינג, שנייד). ואני נוטה לשער שהצייר ראה במאורע הפלשתים סימן לגלות הארון לבבל על פי המסורה «ארון לבבל גלה»³⁷. האנשים הנושאים את הארון מייצגים שבויי מלחמה שהובאו לבבל עם הארון. וזה אחד היסודות שעליו קיים הסגנון הבבלי.

יותר חשובה היא ההטייה בטבלה השנייה. בה אנו רואים את ארון הברית בא לבית שמש על עגלה רתומה לשתי פרות. שלשה אנשים עומדים רחוק מעט מן העגלה. ליד העגלה עומדים שני אנשים, ואחד מהם מניף בשוט על הפרות. ואילו עפ"י סיפור המקרא הלכו הפרות בעצמן לבית שמש, «ולא סרו ימין ושמאל». סוקניק היטיב לראות באנשים אלה רמז לאגדה: «ר' ירמיה בשם ר' שמואל בר' יצחק בשם ר' אבא, למה לקו אנשי בית שמש? על טהו מלזין בארון»³⁸. בדמויותיהם של שלשת האנשים העומדים ומביטים על הארון מבלי לחלוק לו כבוד, אומר סוקניק, ובדמויות של שני הצעירים המטפלים בעגלה שעליה נמצא הארון, הביע הצייר את הזלזול שנהגו אנשי בית שמש בארון האלהים. אלא שסוקניק טרם ביאר לנו מה ראה הצייר להכניס נופך אגדה זה לתוך ציורו? ודאי שהיה בטוח שהאגדה היתה רווחת בין קהל המסתכלים, ודי להם ברמיזא. אבל איזה עניין מיוחד מצא הקהל באגדה זו? כל השאלות האלו מוצאות את פתרונן, אם נניח שפרשת הארון בידי הפלשתים נדרשה כמין חומר על ידי המצדדים בזכותו של הארון בבית הכנסת. ובאמת, עיקר טענתו של אל-קומיסי וסיעתו, שהיא באמת טענה עתיקה, היא שמחוץ לבית המקדש שבירושלים על אדמה טמאה אין ארון ואין קדושה לארון. והרי הוא כארון מתים. הסניגורים שהגינו על הארון בבית הכנסת התאמצו לסתום פי המקטרגים בהראותם באצבע על גורלו של הארון במחנה הפלשתים, על פעולותיו אפילו חוץ למקומו, ובעיקר הדגישו את סופם המר של אלה שלא נהגו בו כבוד, וכי אנשי בית שמש מתו (—לקו) מפני שזלזלו בארון. והרי זה ממש הד קולו של דברי ר' ישמעאל בן אלעזר: «בעון שני דברים עמי הארצות מתים», — מפני שזלזלין בארון וקורין לו שם של גנאי «ארונא בבית עלם». מסתבר שעניין זלזול בארון היה אקטואלי במחצית המאה השלישית. המלחמה בין שני המחנות היתה עדיין בעצם תוקפה, ודברי הליצנות והזלזול של מתנגדי הארון, וכמו כן הדרשות השנונות של הסניגורים היו שגורים וידועים לקהל הרב, ודי היה לצייר ברמיזא.

וראה, בעלי האגדה שמצאו עניין מיוחד בפרשת הארון בארץ פלשתים ברובם הם אמוראי בבל שעלו לארץ — ר' אלעזר, ר' שמואל בר' יצחק, ור' ירמיה — במאה השלישית, בני הזמן של בניין בית הכנסת של דורא-אירופוס. רק אם נניח שהפרשה נדרשה מעין סימן לדורות, היינו לגורל ארון הקודש בבית הכנסת, נבין מדוע נזקקו לפרשה זו אמוראי בבל שעלו לארץ ישראל, כי שימשה

(36) השוה קרלינג, עמ' 99, הע' 322.

(37) יומא נג, ע"א ומקבילות.

(38) ב"ר פרשה נד ומקבילות; סוקניק, דורא-אירופוס, עמ' צ.

להם תריס מפני חיצוי הלעג של עמי הארצות שהיו מכוונים כלפי הארון שב"כנישתא דבבלאה". שדורשי הדרשות עינם אחת כלפי ארון האלהים ועינם השנייה כלפי ארון הקודש בבית הכנסת, יוצא מן הדרשה על "וישרנה הפרות בדרך" (ש"א ו, יב), שאמרו שירה, ועל השאלה: "איזו שירה אמרו"? משיב ר' ירמיה בשם ר' שמואל בר' יצחק — אותו האמורא שאמר שאנשי בית שמש לקו על שהיו מליזין בארון — "תלת (מזמורים): שירו לה', שירו לה' כל הארץ, ה' מלך ירגזו עמים (תהל' צח, צו, צט)"³⁹. והנה בקטע מספר המצות לענן שפירסם מאן אנו קוראים (עמ' 350): "והדרי פלגא למקום ארון ופלגא למקום תפלה ואמרי פסוקי קמי אילין... תפלה למשה ומזמור שירו ליי', מלך ירגזו ומזמור לתודה (תהל' צ, צח, צט, ק)". הרי ששנים משלשת המזמורים שר' שמואל בר' יצחק שם בפי הפרות היו רגילים לומר לפני ארון הקודש עוד במאה השמינית בבית הכנסת של ענן המייצג מסורת בבליית. ומסתבר שבזמנו של ר' שמואל בר' יצחק רגילים היו לומר שלשתם.

וכשאנו שמים לב לפרשת הארון בשמות לו, חזיון דומה לפנינו. בעלי האגדה המטפלים בה ביחוד ומרבים לספר בשבחו של הארון הם מגדולי חכמי בבל שעלו לארץ ותפסו שם עמדה חשובה: ר' נתן ור' אלעזר בן פדת. ור' נתן, לפי מסורת בבליית, הוא ראש המהללים: "חביב הוא מעשה הארון ככסא הכבוד של מעלה... שמקדש שלמעלה מכוון כנגד בית המקדש שלמטה והארון מכוון כנגד כסא הכבוד שלמעלה... ראה מה הארון חביב שהמשכן כולו לא נעשה אלא בשביל הארון שהשכינה בתוכו". ההימנון הזה על הארון נמצא בתנחומא הנדפס, ויקהל, סי' ז, אבל אין זכר לו בתנחומא, הוצאת בובר. א' אפשטיין⁴⁰ קבע על פי סימנים מובהקים שתנחומא הנדפס נסדר בבבל, בעוד שספר בראשית, שמות, ויקרא בתנחומא שהוציא בובר נסדרו בארץ ישראל או באירופה. כמובן, רק הבבלים קשרו קשרים לארון, בארון הקודש האמור מדבר, והפליגו בשבחה, וכל הרואה בהמנון ר' נתן ביטוי להערכה כללית של הארון, אינו אלא טועה. ונקוט כלל זה בידך: כל מקום שאתה מוצא גיבוב של דברי שבח בכף אחת, סימן הוא שרבו דברי הגנאי בכף השנייה; הפלגת השבח אינה אלא כנגד הפלגת הלעג של המתנגדים והמערערים, ועל כגון זה נוכל להמליץ: "כל המתרגם שרידי שבחים כצורתם הרי זה בדאי", ופורש וילון של תכלת על המציאות ההיסטורית. ובדבר הזה נכשלים הרבה מחכמי ישראל האחרונים המתרגמים כל דברי השבח על הלל, ר' יוחנן בן זכאי ור' יהודה הנשיא כצורתם, ואינם רואים את הצלילים שמאחוריהם, את הכף שמנגד.

בתחילת המאה הרביעית היו ההיכל והארון מן הדברים הקבועים והמקור-בלים בבתי הכנסת של הבבלים בארץ. פסקו ה"מליזין על הארון", אבל טרם

39 ע"י למעלה הע' 1.

40 "מקדמוניות היהודים", ח"ג, 1886, עמ' 64.

חדרו לבתי הכנסת של בני הארץ. ודבר זה מסיפורו של הירושלמי⁴¹) למדנו: ר' יוסי (אמורא של המאה הרביעית), מספר הירושלמי, צווה לבר עולא, חזן של בית הכנסת של הבבלים, כשקוראים מספר-תורה אחד תהיה גולל הכפר מאחורי הפרוכת. החוקרים⁴²) הטיבו לראות בזה עדות על מציאותו של היכל עם ארון קבוע בארץ ישראל בתקופה זו, אלא שהסיחו את דעתם מן העובדה שההוראה ניתנה ל"חזנא דכנישתא דבבלאה". ומדוע לא לכל החזנים? אין זאת אלא שבבתי הכנסת של בני הארץ טרם היה היכל, ארון ופרוכת, ולא היה מקום להוראה זו. לזמן רב לא יכול היה בית הכנסת הבסיליקאי בארץ שנבנה על יסוד בית המקדש שלמטה — שבינתיים הלך ונעלם בעבר הרחוק — לעמוד כנגד בית הכנסת הבבלי שנבנה על יסוד בית המקדש שלמעלה שאין לזמן שליטה עליו. ובמחצית השנייה של המאה הרביעית הארון פורץ לו דרך לבתי הכנסת הבסי-ליקאים שבארץ. אמנם אי-אפשר הי לקובעו בקיר שממול לפתח, כי הקיר הזה לא היה מכוון לירושלים, ועל כן הוסיפו "בניין קטן", היכל לארון, על יד השער הפונה לירושלים⁴³). היתה זאת הרכבה מיכנית של שני מוטיבים, ארון ושער, שטרם נתמזגו. ולא חסרו נסיונות אחרים של הרכבה, והיותר מעניין שבהם הוא זה שנתגלה בבית הכנסת העתיק באשתמוע, בדרום הארץ⁴⁴). השרידים מראים שאמנם שער מונומנטלי בסיליקאי לו, אבל לא בצד צפון המכוון לירושלים, כי אם ברוח מזרחית, ובקיר הצפוני הפונה לירושלים ישנם שלשה שקעים בגובה ניכר, גדול באמצע ושנים קטנים מן הצדדים, דוגמת החזית של בסיליקה, על כולו מרחף הרוח הבבלי. השער אינו משמש קו תחבורה עם בית המקדש שבירושלים, אלא רמו לפתח המשכן שהיה במזרח, בהתאם להוראת הבריתא הבבלית (הנוכרת בהע' 6). מרכז הכוון הוא השקע האמצעי שכנראה שימש בית קיבול לארון הקודש, וביחד עם שני השקעים מן הצד יש בו זכר לחזית הבסיליקה ושעריה. אפשר לראות בזה נסיון לאחד את שני המוטיבים, שער וארון, באופן אורגני.

השירטוט של גלגולי הניגוד שבין שני הסגנונים יהיה חד-צדדי ומסולף אם לא נוסיף עוד קו אחד, והוא שבמאה השלישית הסגנון הבסיליקאי שיצא מאלכסנדריה פשט את ממשלתו לא לבד על ארץ ישראל, כי אם גם פרץ לו דרך לבבל. הארכיאולוגים מצאו את רישומיו בדורא-אברופוס. השרידים הספרותיים, עד כמה שידועים לי, קלים הם, אבל לא חסרי עניין. העדות החשובה ביותר על מציאותו של הסגנון הבסיליקאי בבבל היא, לדעתי, התוספתא שהזכרנו למעלה (הע' 6) האומרת: "אין פותחין פתחי בתי כנסת אלא למזרח שכן מצינו במשכן". כבר הזכרנו שרוב הראשונים והאחרונים מייחסים הבריתא לבבל במקום שהכיוון

(41) יומא ראש פ"ז; מס' סופרים פ"א, ג, הוצ' היגר, עמ' 220: "ר' יוסי מפקד לבר עולא חזנא דכנישתא דבבלאי".

(42) השוהה מילר, חלוף מנהגים בין בני בבל לבני א"י, ווין תרל"ח, סי' לו, עמ' 34.

(43) ע"י למעלה הע' 25.

(44) השוהה מאירררייפנברג, בית הכנסת באשתמוע, Journal of the Palestine Oriental Society XIX (1939—41), 314 ff. גודינף, עמ' 232.

לירושלים הוא למערב, ועל כן הפתח למזרח. אלא שטרם נמצא פתרון מניח את הדעת לקושי שאם הכיוון למערב דורש את הכניסה ממזרח, למה לנו הנימוק "שכן מצינו במשכן?" גישה ריאליית להלכה זו של התוספתא עשויה להושיט לנו הפתרון המבוקש. עלינו לאחוז בכלל, שסדרי בית הכנסת ובניינו נקבעו ברגיל על ידי ראשי העדה, או על ידי "בני הכנסת", ונמסרו מדור לדור בתור "מנהגי אבותיהם". החכמים לא ראו צורך ליטפל בהם ולקובעם ל"הלכה" אלא אם כן קמו עליהם עוררים וניסו לשנות את המקובל. קביעת ההלכה "אין פותחין וכו'" סימן הוא שבאותו הזמן, סוף המאה השנייה או תחילת המאה השלישית, התחילו חוגים יודעים בבבל לפתוח פתחי בית הכנסת לרוח אחרת ולא למזרח. מי זה הכניס את הסגנון החדש? ומה טיבו? השערתנו היא שתחת השפעת חכמי ארץ ישראל שהירבו לרדת לבבל במחצית המאה השנייה התלכדו היסודות שנוכל לסמנם בשם "אבילי ציון" וייסדו "כנישתא דמערבא", בית כנסת בלי היכל, עם הפתח הראשי בכיוון לירושלים, היינו למערב. כנגד "מחדשים" כאלה קבעו חכמי בבל ההלכה ש"אין פותחין פתחי בתי כנסת אלא למזרח", ואי אפשר איפוא להשתמש בפתח בית הכנסת כסימן הכיוון לירושלים.

וטעות היא לחשוב שההלכה הנו' עיכבה בעד הסגנון ה"מערבי" להכות שורש בבבל. לא מפי ההלכה אנו חיים, ושרידים ספרותיים מעידים על קיומם של שני מיני בתי כנסת על אדמת בבל במאה השלישית. ביניהם הפיסקה הידועה בתלמוד בבלי: "ואהי להם למקדש מעט (יחז' יא, טז), אמר ר' יצחק אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל, ר' אלעזר אמר זה בית רבינו שבבבל"⁴⁵. "בית רבינו שבבבל" בא בהקבלה ל"בתי כנסיות שבבבל" אבל גם שונה מהם. מה טיבו של "בית רבינו"? נחלקו המפרשים והחוקרים בדבר. יש מפרשים בית מדרשו של רב בסורא (באכר), ויש שדורשים הקבלה ל"בתי כנסיות", ומפרשים שהכוונה ל"בית כנסת" עתיק שייסד רב כשקבע את ישיבתו בסורא. (גינצבורג וקרויס)⁴⁶. אלא שאם כן הוא הרי הוא בכלל "בתי כנסיות שבבבל", ומה בין ר' יצחק ור' אלעזר? אין זאת אלא שבית הכנסת שייסד רב בבבל היה שונה בטיבו, ואולי גם בסגנון הבנייה, מבתי כנסיות הרגילים בבבל. ומכיון שאנו יודעים שרב עשה זמן רב בארץ ונסמך שם על ידי רבינו הקדוש, ובשובו מארץ ישראל הביא עמו לא לבד תורת א"י אלא גם הרבה ממנהגי הארץ שהיו שונים ממנהגי בבל, הדעת נותנת ש"בית הכנסת" שייסד רב בסורא היה דומה בטיבו לבית הכנסת שבארץ שהיה, כמו שאמרנו, בראש וראשונה בית מדרש, "לקרות ולשנות" בו, ללמוד וללמד. פירושו של באכר מזדהה עם זה של גינצבורג, וצדקו יחד.

ואם אין דמיוני מטעה אותי, בין אלה שנענו להשפעת ארץ ישראל בבבל בסוף המאה השלישית וביכרו את בית הכנסת הבסיליקאי על בית הכנסת הבבלי, היה האמורא ר' חסדא, מתלמידי רב וחסידיו בסורא. באופן ציורי הוא מביע את

(45) מגילה כט, ע"א.

(46) השוה קרויס, עתיקות ביהכ"נ, עמ' 18, הע' 1.

נטייתו לסגנון א"י: «מאי דכתיב אוהב ה' שערי ציון מכל משכנות יעקב (תה' פז, ב)? אוהב ה' שערים המצוינים בהלכה יותר מבתי כנסיות ובתי מדרשות»⁽⁴⁷⁾. הניגוד שבין שערי ציון ומשכנות יעקב שיוו נגד עיני דמיונו של רב חסדא צורת בית הכנסת הבסיליקאי שבציון (א"י) שסמלו השער, וטיבו כטיב לשכת הגזית שממנה הלכה יוצאת, וחביב עליו בית כנסת כזה מבתי כנסיות שבבבל שסמלם, כמו שראינו, ה"משכן" עם השכינה.

סוף סוף הגיעה שעתה של נבואת ר' אלעזר הקפר להתקיים. החל במאה החמישים ידם של בתי הכנסת בסגנון בבלי על העליונה בארץ ישראל ודוחקים את רגליהם של הבסיליקאים. ניצח הארון את השער; השער נסוג אחר מצד הפונה לירושלים, ומקומו תופסים ההיכל והארון. עדים על כך — שרידי בית הכנסת מהתקופה הביזאנטינית, ואחת הדוגמאות, והמצוינה שבהן — בית אלפא.

אולם נצחון ה"מדינחא", גולת המזרח, על המערב לא היה שלם. עוד במאה השביעית בערך אנו מוצאים את שני הסגנונים המתנגדים נמנים על ה"חילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל"⁽⁴⁸⁾. המעתיקים מתקופה מאוחרת והחוקרים שהעמיקו חקור בקובץ החילוקים לא עמדו על טיבו של חילוק זה וטישטשו אותו. כוונתי לסי' לו: «אנשי מזרח הופכיין את פניהם / אל הציבור / ואחוריהם אל הארון, ובני ארץ ישראל פניהם אל הארון». המוסגר נוסף בנוסח של המאה הט"ז מאת המהרש"ל. ואף-על-פי שאין לה סמוכים בשום כת"י נתקבלה ההשלמה כמובנת מאליה בלי שום פקפוק מאת כל החוקרים. כי ברור להם שמקור הסימן היא התוספתא במגילה פ"ג הדנה על סדר ישיבת הזקנים ביחס אל הציבור ובעמדת הכהנים כלפי הציבור בזמן נשיאת כפיים. מילר הוא היחידי שחש שיש לנו כאן עניין גם עם "חילוק" בסידורו הפנימי של בית הכנסת, אלא שהפך את הקערה על פיה, וייחס לבית הכנסת של בני ארץ ישראל ארון קבוע, ולאנשי מזרח, בני בבל, תיבה מטולטלת⁽⁴⁹⁾.

לאמיתו של דבר, ההוספה «אל הציבור» מטשטשת משמעותו הבהירה של החילוק, שאין לו שום עניין עם התוספתא הנזכרת ואינו אלא תיאור ציורי של שני הסגנונים שאנו דנים בהם. «אנשי מזרח» (אשר בבתי כנסת שלהם הארון הוא ממול לכניסה) «הופכים את פניהם» (כשהם הופכים את פניהם — כלומר בצאתם) «ואחוריהם» (או אחוריהם) הוא «אל הארון»; «ובני א"י» (אשר פתח ביהכ"נ שלהם פונה לירושלים, והארון על יד הפתח — כשהם הופכים את פניהם — כלומר בכניסתם) «פניהם אל הארון». מחבר החילוקים הוא מן המגינים על מנהגי א"י שהבבלים זלזלו בהם, מן השמרנים הוא ומבכר את הסגנון הבסיליקאי

(47) ברכות ה, ע"א.

(48) מילר, חלוף מנהגים, שם; ה"חילוקים שבין אנשי מזרח ובני א"י", הוצ' מרגליות, ירושלים תרצ"ח, עמ' 156.

(49) וראה זה פלא, מילר מבסס את דעתו בנוגע למנהג בני ארץ ישראל על פקודתו של ר' יוסי לבר עולא חזנא דכנישתא דבבלאי הנז' למעלה (הע' 41)!

עם השער כלפי ירושלים על הבבלי. ועל כן בחר בניסוח זה ולא בניסוח ישר: „אנשי מזרח נכנסים ופניהם אל הארון ובני ארץ ישראל אחוריהם אל הארון.“ כי לא רצה שיהיו בני ארץ ישראל אלה ש„אחוריהם אל הארון“.

וחילוף אחר, שאמנם אינו בקובץ החילוקים אבל ידוע הוא ממקורות שונים, הוא גם כן שריד הניגוד של שני הסגנונים. כוונתי לפיוט ממינו של ינאי „שיש בו איסור והיתר ואגדה“, שתחבב בארץ ישראל, בעוד שגאוני בכל התנגדו לו בכל תוקף והטביעו עליו חותם של שמד⁴⁹). משתקף בזה הניגוד שבין בית הכנסת העתיק שבארץ שנבנה בכוונה „להיות קוראים בו בתורה ומלמדים את המצוות“, ופיוטי ינאי ממלאים את התפקיד הזה, ובין בית הכנסת העתיק שבבבל, אשר אמנם „מותר“ לקרות ולשנות בו, אבל בעיקרו הוא מקום השכינה ובית תפילה. והד קולו של ההבדל הזה מגיע לנו מתוך סיפורו של הראב"ד על ארבעת השבויים שהפיצו תורת בבל בארצות שונות. בסיפור על ר' משה וחנוך בנו ששתלו תורת בבל בספרד נאמר: „ומקודם היה בקורטובה בית הכנסת ששמו בית הכנסת של בית המדרש, והיה שם דין אחד ששמו ר' נתן וחסיד גדול היה אבל לא היו אנשי ספרד בקיאים בדברי רבותינו ז"ל“⁵⁰).

כללו של דבר, מעולם לא פסקו קנאים לירושלים ומקדשו, מעין אבלי ציון, שלא הרכינו את ראשם למנצחים, ולא חדלו להלחם ב„מקדש מעט“, אלא שעשו את מעשיהם בסתר. וכאשר רפתה ידה של הסמכות הבבלית לדכא את הכיתות השונות, פרצה מחדש המלחמה בין הקיצונים משני המחנות: ענן, מגזע ראשי הגולה שבבבל, עם שורשים עמוקים במסורת בבל, בונה בית הכנסת תחליף בית המקדש; ודניאל אל-קומיסי, נאמן למסורת א"י, מחדש את המלחמה שקשרו „עמי הארצות“ של סוף המאה השנייה בארון.

(49) השוה לוי גינצבורג, גנזי שכטר, ח"ב, 508 וכו'.

(50) ספר הקבלה לראב"ד, הוצ' גייבאוייר, סדר החכמים וכו', ח"א, עמ' 68.

**

תיקונים להערות כמאמרו של פרופ' ישעיהו זנה

בהערות אחדות שבאו במאמרו של פרופ' י. זנה בחוברת ה' (ניסן-איר, תש"ד), „דיונים על סגנוני הבניה של בתי-כנסת עתיקים“, נישתבשו הדברים ואנחנו נותנים אותם בזה כתיקונם:

הערה 19, סוף: „ועי' מאמרי „כינויי בית הכנסת“, תרביץ, כרך כז (תשי"ח), 557—559. הערה 26. השווה סוקניק, שם, עמ' 45 וכו'. עוד בשנת 1935 הסכים סוקניק לדעתו של קוהל-וואטצינגר שנמצאו בכפר-זחום שרידי היכל קטן קרוב לשער האמצעי בפנים, אלא שהיכל הוא מזמן מאוחר, כמאתים שנה אחר בניין בית הכנסת, לאחר שהונהג ארון קבוע בבית-כ"ג (השווה סוקניק, ביה"כ"ג העתיק באל-חממה, 1935, עמ' 74). אולם אחר כך חזר בו, ושירטט ריקונסטרוקציה חדשה של כל החזית שלפיה כל השריידים הם שרידי קישוט של חזית מבחוץ, ואין שום שרידים המורים על מציאותו של היכל מבפנים (השווה Bulletin, Louis M. Rabinowitz Fund for the Exploration of Ancient Synagogues, I, 18-21). מצד אחד נוטה גוריונוף (עמ' 181 וכו') לדיעה שהבניין הקטן, ההיכל, הוא בן זמנו של הבניין כולו.

אֵיכָה?

מאת אפרים א. ליסוצקי

שמתני לַחַמַּת מוֹסֵר שֶׁבְטָף מִפְנֵעַ,
בָּאֵף עָלַי הַנְּחַת וַיִּמְחֵץ וַיִּפְצַע,
עוֹתֵי-כָאֵב כָּל שְׁרִיר וַנְרִיד בִּי כוֹצָה
וְלִבִּי מֵעֶצֶר מְרִי קָרְבִי וּבִקָּע.

מְכָאֵב עַד אֲשׁוּעַ, מְמַרִי עַד אֶהְיֶמָה,
עַד אֲתָרִיס: שְׁלֵמָה? עַד אֶמַר: מַדּוּעַ?
וּתְשׁוּט מְעֲלִי וּתְטָשׁנִי נְנוּעַ,
מְגוֹלָל בְּדָם וּמְעוֹלָל בְּכֶלְמָה.

חַמַּתָּה, אֵל, מְנִי - עוֹד פָּצְעִי וְנָרִים
צֶת נִפְשֵׁי אֲדָרִיכָה בְּשִׁבְלֵי רָקִיעַ,
בְּרַחַם עֲקֹבוּתֶיךָ בָּם תִּשָּׂא וּבִזְעַ
לְשִׁמְעַ הַד קוֹלְךָ-אֵיכָה? קוֹל תָּרִים

ר' חיים הלר ז"ל

מאת א. ר. מלאכי

(תקס)

בהשתקעו אחרי מלחמת עולם א' בברלין, הוציא את ספרו על הספטוגינטא בגרמנית וספרו הגדול "הנוסח השמרוני של התורה" הכתוב עברית, ואף הוציא את הפשיטא בתעתיק עברי⁹). עם הערות והגהות ובאורים. החוברת הראשונה, ספר בראשית, יצאה בשנת תרפ"ז; והשניה, ספר שמות, בשנת תרפ"ט. הוא לא הספיק לפרסם את התרגום לכל התורה ונביאים וכתובים, אבל שתי המחברות כשהן לעצמן מקנות לנו מושג בהיר מהעבודה הכבירה ותכניתו הרחבה של ר' חיים הלר. זו היתה מהדורה מדוייקת, בקרתית ופרשנית, ציוני מקורות, חילופי-גירסאות ותיקוני טעויות ושיבושים שהביא בהערות. בראש ספר בראשית היה צריך לבוא מבוא מקיף, אבל הוא נידחה לסוף הספר ומכיוון שעבודת הדפוס נפסקה עם ספר שמות, לא ראה גם המבוא אור. במקום המבוא נתן בראש המחברת הראשונה פתיחה שבראשיתה היא מיוסדת על מחקריו בספרו הגרמני על הפשיטא. בה הירצה על עצם התרגום, עתיקותו וחשיבותו כיצירה יהודית שהיתה שבויה בידי הכנסייה הנוצרית, ומחוץ לה לא היה [התרגום] ידוע כלל. על הצורך להוציא את הפשיטא בתעתיק עברי הוא אומר: "לרוב אומתנו הוא עדיין זר ומזר. לדעתנו חובה היא על כל חובב לשונו וספרותו לכוונן את לבו אל חקר התרגום הזה, כי מבקרי המקרא תלו גם בו, כמו על שאר התרגומים, את כלי זיינם ועל פיו ערכו את לבם לנתש ולנתץ בחומת תורתנו". והוא מוסיף לומר: "לפיכך החלטנו להוציא לכל לראש את התרגום הסורי בכתב עברי למען יעיין בו כל אדם מישראל וישמע את לשונו לא פחות מן תרגום הירושלמי, שהקרא העברי משתמש בו מדור דור". עוד יותר מן החקירה המדעית, שאף ר' חיים הלר לגאול את הפשיטא מידי מבקרי המקרא, הבלשנים, הפרשנים והמבארים משלהם ומשלנו, שבזדון ובשגגה הכניסו בתרגום יהודי זה סילופים וסי-רוסים, להחזיר את האבידה לבעליה ולעשות את הפשיטא קנין עם. אולם הוא

9) כדאי להזכיר שאת שתי הפרשיות הראשונות של ספר בראשית בתעתיק עברי, הדפיס י. ד. אייזנשטיין ב"נר המערבי" שנה א', חוברת א' (תרנ"ה). את הפשיטא לחמש מגילות "בכתב אשורית מנוקד היטב", הוציא אברהם יפה-היבש בשנת תרכ"ו בפראג, עם הטכסט העברי ופירוש המקרא על המגילות מתוך כתב-יד, וביאור התרגום. (בשנת הופעת הספר יצא היבש לאמריקה ונתמנה לרב לקהל "אהבת חסד" בניו-יורק, ובמשרתו זו עמד עד יום מותו ב-1885).

ביצע רק חצי מטרתו, כפי שיסביר: "ידוע שהתרגום הזה, לפי שהיה כבוש זמן רב בבתי הנזירים של הנוצרים, נשתנה ונשתבש הרבה מאד בשגגה, בזדון ובמעל, ובאו בו תיקונים על פי תרגומים אחרים, וכל עין מבקרת תראה כרגע, כי לקוי הוא ביתר וחסר וחלוף, ומלא הוא שבושים משונים, המעידים על עצמם. וגם בפשיטא הנדפס יש בו שינויים רבים מדפוס לדפוס, ומן הראוי היה להעמיד את הנוסחה האמתית של התרגום על מכוונה ועל משפטה ולהוציאו אחר כך לרשות הרבים מזוקק ומנופה ומשוכלל, וחבל על דלית ליה דרתא ותרעא לדרתא עביד. אך לו אמרנו לעשות כזאת, היינו צריכים למשוך ידנו לגמרי מהדפסתו, כי מלאכת ההכנה בתיקון הנוסחות וברור הגירסות כבדה וכבירה מאד ולמטרה זו הלא צריך לאסוף כתבי יד שונים של הפשיטא, להשוותם חד אל אחד, לצרף את החומר הרב ולהתיכו כהתוך כסף בכור אש, להסיר את הסיגים ולהבדיל כל ערב זר ממנו, לצרף ולזקק, לברר וללבן כל ענין וכל מאמר, כל פרשה וכל פסוק, ולזה נחוצים אמצעים גדולים וזמן רב". אולם במקצת נתן בפתחה, שאחרי דברי ההקדמה המעטים, השוואות והקבלות של חילופי מלים, שני כתובים שצד דמיון ביניהם, חילופי מלים בכתבי-היד השונים, חילופים והוספות של מעתיקים בורים, ערוכים לפי המסורה, כתבי-יד והתרגומים השונים. בהוסיפו על זה הערות רבות, שבכמה מהן יעיר על טעויות חוקרים ומבארים. כך יבקר את שיטת הטראנסקריפציה של וואטץ בתרגום השבעים, באמרו: "באמת כבר קדמו בעצם שיטת הטראנסקריפציה טיסכען בספריו "טענטאמען" 1772, "בעפרייטעסטענטאמען" 1774, והרבה מדוגמאותיו של וואטץ כבר נמצאו שם, ומוזר הדבר שוואוץ עבר על כל זה בשתיקה גמורה. בספרנו אשר אתנו על התרגום המכונה ע' יראה בביור, ששיטה זו שיטת פלסטר היא לגמרי" וכו'.

בסוג חקר התרגומים נכלל גם מאמרו "על התרגום הירושלמי לתורה" שנדפס בשנת תרפ"א ב"העברי" הניו-יורקי ויצא גם במחברת מיוחדת. הוא סתר בו את ההנחה המקובלת של רוב החוקרים שהתרגום הירושלמי והתרגום יונתן אחד הם. מאמרו זה, מבוסס על פרשני התורה, מבארים ומדקדקים, ראשונים ואחרונים, ומלא הוא חידושים, השערות וסברות נכונות. המחקר נכתב בימי גלותו בהומל במלחמת עולם א', בלי ספרים והכלים שהאומן יוצא בהם למלאכתו, ולא נעלם מעיניו אף פרט אחד. כפי שיאמר בהקדמתו למחברתו זו: "כששקטה סערת המלחמה העולמית ונפתחו הגבולים, שמעתי גם ראיתי, כי באיזו ענינים שבמאמר הזה כבר נשאו ונתנו גם אחרים אבל משנה לא זזה ממקומה והמעייין המעמיק יראה מה ביני לבינם". באותה הקדמה הוא מבליט גם את דרכו בחקירה והשוואת הנוסחאות ומגמתו לעמר אחרי שגיאותיהם של חוקרי התנ"ך. ונמרצים הם דבריו בזה: "ידוע, כי השוואת התרגומים הקדמונים אל גוף התנ"ך והחפוש והבדיקה בנוסחאותיהם השונות, כדי לגלות שינויים, חליפות ותמורות במקור, נעשה בזמן האחרון למקצוע חשוב במדע העברי והוצאות שונות של התנ"ך עם

שינויי-נוסחאות וחלופי גירסאות, גם הרבה ספרים ומחברות מיוחדות בענין זה, שצורתם החיצונית היא צורה מדעית, כביכול — הולכים ומתפשטים למכביר ורבים כרוכים אחריהם כאחרי גופי מדע, כי קסם במלה מדע לעזור את העינים ולשחד את הלבבות. ואחדות מהערותי מכוונות כלפי דרך מיכנית זו בחקירת המקרא.

בדברים נמרצים נגד חוקרים מסוג זה יצא גם בהקדמתו לספרו "הנוסח השמרוני של התורה", שבו סתר את ההנחה שנוסח השמרוני של התורה הוא שונה מהנוסח שלנו; הוכיח לפי מקבילות מהמסורה שלנו, הנוסח שלהם, המפרשים והמדרשים, תרגום רב סעדיה ופירוש, התרגום והביאור של השב"עיים. הוא עמד על ההתפתחות של החקירה ההשוואתית, ועל דרך החוקרים, שבמקום להתיר את הספיקות, הם מבלבלים ומסבכים, ובמקום להפיץ אור יגששו באפילה עד שאי-אפשר לסמוך עליהם ולהוציא מסקנות והחלטות ברורות¹⁰. הוא אומר בנידון זה: "בנוגע לתרגומים הקדמונים, כבר אמרנו במקום אחר, כי מטרתנו היא לעורר את המעיין ולהעמידו על הצביון אשר שמו להם המתרגמים בשיטת תרגומם. הם נגשו אל עבודתם בתור מפרשים ומבארים ויבכרו את עצם הדבר על פניו החיצונים, ולא שעו אל גופי המלים ואל הפסוקים כצורתם לתרגמם אות באות, מלה במלה, משפט במשפט ולהיות מתרגמים בדאים, עבדים נכנעים אל הוראתם הפשוטה והשטתית, כי אם אל טעמם, ואשר על כן יש שהוסיפו על משמעם ויש שגרעו והחסירו". ובהקדמתו זו הוא מדבר נגידיים על עצם התרגומים לתורה, מאיר על דרך התרגום בכלל, תרגומים מעולים שיש בהם משום מלאכת מחשבת, שנעשו על-ידי אנשים שכל עיקר התעצמותם והתאמצותם ומגמת רוחם היתה להסביר הכוונה של כללות התורה והרוח המחיה אותה, ולמסור את התוכן העיקרי, כדי שיהיה התרגום מתוכן לפי טבע הקורא הזר, שיכיר את הענין במלוא ערכו ובמלוא תועלתו וימצא ידו בו להבינו די צרכו, והוא מטעים: "מובן, מפעל כביר ואדיר כתרגום התנ"ך דורש כשרון נעלה ושאר רוה, חכמה גדולה ויתירה ובקיאות רבה ועצומה בחקר כתבי הקודש לכל סעיפיו וענפיו". הוא מוסיף להסביר שלמתרגמים הקדמונים היו חוקים וכללים קבועים, וסותר את ההנחה שהתרגומים הקדמונים התפתחו זה מזה וכל מתרגם יצא בעקבות קודמו, אלא

10 כדאי גם לציין את שלימות עבודת ר"ח הלר בספרו זה, לעומת התרגום השמרוני לתורה שהוציא ר' אלחנן ברילל (פראנקפורט דמיין, תרל"ה-תרל"ז), אשר בזמן הופעתו כתב עליו ח"י גורלאנד (ברשימתו "חדשות ספרותיות", "הצפירה", שנה ג', גליון 27; כ"ז תמוז, תרל"ז): "וחבל כי הרב אלחנן ברילל מהר להוציא את התרגום השמרוני אשר איננו עוד מתוקן כראוי". גם במאמרו "מכתבים מויטאמיר" ("הצפירה", שנה ג', גליון 13; כ"ב אדר ב', תרל"ה), שבו יודיע על הופעת ספרו הרוסי של א. א. הרכבי: "רשימה מספרי התורה וכתבי הקודש בלשון שמרונית" שנמצאים בספריה הממלכתית בפטרבורג, ומוכיר גם את עבודותיהם של קירכהיים, היידנהיים, נייבואר, נוט ור' אלחנן ברילל בחקר ספרות השמרונים. על תרגום התורה של האחרון יוסיף בהערה: "בוה הרגע באתני החוברת התמישית מתרגום שמרני על התורה יו"ל ע"י אלחנן ברילל, כוללת הוספה א', הערות וחקירות על שנויי נוסחאות מתוך כ"י אקספירד; וראיתי כי יש להוסיף על לקוטי כמה וכמה נוסחאות הנזכרות ברשימת הרא"ה, ומהנחץ כי הרב אלחנן ישים עיניו בקורת על הרשימה שלפנינו לכל יחסר המגז כמובן.

שכולם שאבו ממקור אחד — "המסורה שחיתה בלב העם ונמשכה מאבות לבנים דור אחר דור, עד שמצאה לה אחר־כך דירת קבע בספרות התלמודית".

קנאת קדושת כתבי־הקודש אכלתהו ובחתרו אל האמת, לא יכול ר' חיים הלר לעצור ברוחו בלי לדבר קשות גם עם חכמים וחוקרים שכיבד אותם. כך הוא יוצא ב"חרב שלופה" ממש נגד שלמה מאנדלקרן, מבקר קשה את "היכל הקודש" שלו, מצביע על עשרות שיבושים בקונקורדאנציה שלו, ומוכיח שלא עמד על כוונתם של כמה פסוקים ומלים בתרגום השבעים. אין ר' חיים הלר מיקל בחשיבות עבודת מאנדלקרן, והוא אומר: "ערכו השימושי של חיבור זה כמקומו מונח", אולם עם זה יעיר: "קשה לדעת מאין שאב כל אלה ועל מי סמך בקבעו בפשטות שהשבעים או הפשיטא וכו' גורסים כך וכך בשעה שלא היו דברים מעולם. הנוסחאות שהוא מביא מוטעות בכלל או בפרטן ואין בהן נכונה". את בקרתו על "היכל הקודש" פירסם ראשונה ב"בצרון" (כרך א'), והדפיסו שנית במחברת מיוחדת שיצאה בשנת תש"ד בניו־יורק, בהוספת הערות וביאורים וחקירות במדע התנ"ך, ואף ספח למחברתו זו מאמר שכתב בשנת תרע"ו על סימני הדרשות בתלמוד על הכתובים (דרשה סתמא, דרש בדרך אל תקרי, דרשה בדרך כתיב), הגדרתו וניתוח תולדות התנ"ך ומאמרי התלמוד, השוואות, ציוני מקורות והערות שבהן העמיק חקור בספרות התלמודית, מדרש וזוהר. גם במאמרו זה קלע למבקרי המקרא, שכמה מהם ניתלו בדרשות חז"ל על הכתוב למצוא שינויי־נוסחאות במסורה, ואחרי דיונו והרצאתו הוא בא לידי מסקנה: "הנה, מכל האמור, יוצא, שמאמרי "כתיב" שבדברי חז"ל, דרשות בעלמא הן שבאו כדי "לקשטא כלה" לפאר ולהרחיב את דברי התורה פירושיה ועניניה ונסמכו לכתובים, ואין לדבר על שינויי גירסאות, כביכול, שהיו לפני בעלי התלמוד באותם המקומות במקרא".

מחברתו "על תרגום השבעים", הוא דברו האחרון בדפוס במקצוע חקר המקרא, והוא אינו מניח את ההזדמנות להביע את התרגזותו על חוקרי המקרא החפשים ולהבליט את מגמתו בחיבור ספריו להגן על קדושת המסורה. במרירות יספר: "כבר תבעתי השכם ותבוע את עלבון תורתנו מידי עולביה ומנבליה בזדון או בשגגה, הראיתי על הדרך הנלווה והמעוקשה בחקירת נוסח כתבי הקודש, על רוח עושים אשר צררה בכנפיה את מבקרי המקרא ותעבירם על דעתם ותסב את עיניהם מראות נכוחה, על תלית־תלים של ספרים ומחברות במקצוע זה, שצורתם החיצונית היא, כביכול, צורה מדעית, על היחס של זלזול וקלות ראש בספר הספרים שממש אין לשערם אפילו בספר של חז"ל. המית־נפש וחרדת־לב בדבריו אלה, שבהם מבצבצת תוגת אדם בודד לנפשו, ואמנם היה ר' חיים הלר יחיד ובודד במלחמתו, כשם שלפניו היה ר' זאב יעבץ יחיד ובודד. הוא מטעים שכוונתו בבקרתו על "היכל הקודש" היתה כדי "לעורר את תשומת לבם של חוקרים ותיקים בדור הזה, השואף לגאולת הארץ, לגאול את כתבי הקודש, שהם חיינו ומקור נשמתנו, מידי אלה הנוהגים זלזול וקלות ראש פליליים, ואין לשער גודל ההרס והשערוריה שהוכנס במקצוע זה מתוך בערות גמורה וחוסר

כל הרגשה ברוח הלשון ותהלוכות חכמת קדמונינו, ויהי כרם ה' למרמס לכל שועל בן יומו שבא ומחבל בו".

ב.

באותו זמן ממש שר' חיים הלר עסק בחקר המקרא וחיבר את ספרו על הפשיטא בגרמנית. ניגש לעבודה תורנית שיש בה גם משום ערך מדעי — לנקות את התלמוד ירושלמי מסיגיו ושיבושיו, להעיר ולפרש את המקומות הקשים והסתומים ועריכת ציוני מסורת ומראי מקומות בש"ס, חלופי-גירסאות ומקורות במפרשים. היה בעבודה זו משום צורך השעה, כי בימים ההם התחילו בעולם התורני לשים לב ללימוד תלמוד ירושלמי, ורא"מ לונץ אף התחיל להוציא מהדורה מדעית של תלמוד זה, אבל מלאכת ההדפסה התנהגה בכבידות. ר' חיים הלר לא כיוון להוצאה מדעית של התלמוד ירושלמי, כי-אם להקל על-ידי ציוניו והערותיו על הלומדים בו. הוא מבאר את טיב עבודתו זו בדברים אלה: "והנה זה כבר ב"ה נתתי אל לבי, ואהי שובר בחומות ירושלים, ומצאתי ראיתי כמה דברים, אשר לנו לעשות למען יקל הלמוד בו, אמנם לחשוב את כולם צר המקום בזה, ורצוני רק להעיר כעת בקצרה על דבר אחד, והוא שראשית חובתנו להגדיל את מסורת הש"ס להרבות ולהרחיבו ככל האפשר, ולהביא ציונים ומראה מקומות מכל ספרי התלמוד, כי כמובן יש דברים הרבה מאד שסתומים במקום זה ומפורשים יפה במקום אחר וכו' ומן ההכרח לציין ולהראות לא רק על ענין או מאמר שלם, שנמצא במקום אחד כמו שהוא או בדומה לו, אך גם על מלה בודדה אחת, וסימנא כזו מילתא היא ומביאה תועלת רבה, כי יש מילתא דלא מחזורתא מסמכין לה מן אתרין סגין, ולפעמים לא רחוקות דבר גדול נתלה בדבר קטן".

שורות אלו לקוחות מדברי-הפתיחה למאמרו "ע"ד מסורת הש"ס בירושלמי", שנדפס בחלק העברי של ספר היובל לר' דוד צבי הופמאן¹¹, והוא דוגמא מעבודתו זו. מכילה היא דוגמא זו שבעים ציונים, "כמספר שנותיו" של רד"צ הופמאן, שלשמו הוקדש ספר היובל. הציונים לא הובאו במסורת הש"ס, ור' חיים הלר מסביר את דרכו בהבאת הציונים: "באלה השבעים ראיתי להביא ציונים מסוגים שונים: מהם, שעל-ידי הציון שהוספתי נעמוד על כוונת הגירסא הנכונה, ומהם שנחלקו המפרשים בפירושיהם ועל-ידי הציון יתברר לנו עם מי הצדק, או שהמפרשים היטיבו לפרש איזה מאמר או מבטא במקום אחד, ובמקום שני, שנשנה אותו המאמר או המבטא, כאדם שכחו את אשר עשו ידיהם וילאו למצוא את הפירוש הנכון; יש שנראה על ידי הציון תברא או סייעתא לגירסת או להגהת אחד המפרשים, ויש שיועיל לנו הציון לברוח מן העבירה ולעשות מצוה לאמר דבר בשם אומרו; פעם ילמדנו הציון דעת דרך הירושלמי בסגנונו אשר כל הגה ממנו יקר מאד לכל איש ישראל, ופעם יפיץ המקום המסומן יתר אורה על העובדא או המאמר שהובא בכאן וכדומה".

11) לדוד צבי כולל דברי תורה ומדע לכבוד... מהור"ר דוד צבי האפפמאן נ"י ראש הישיבה בברלין ביום מלאת לו שבעים שנה... ברלין, תרע"ד.

קדם למאמר זה, מאמרו „המעלות לשלמה“¹²), שבו הביא הערות וציונים למסכת תרומות של תלמוד ירושלמי. ובשני מאמריו אלה, מלבד שרואים בהם את התענינותו הרבה של ר' חיים הלר בליבון גירסות הירושלמי, סלל דרך חדשה בכלל באופן לימודו, ונקט בדרך הבקורת, דקדוקי סופרים, הבנת הפשט ובירור ההלכה על פי קביעת גירסות ומקורות של ראשונים ואחרונים. ורב היה ההבדל בין חידושי התורה שכתב בעלומיו, ובין מאמריו אלה. מדוגמתו אלו אני בורר שלש דוגמות, שמהן יוכל הקורא לקבל מושג מעבודתו זו:

תרומות, פרק א', הלכה ג': „מה מקיים ר"י מלאךך ודמעך לא תאחר פתר לה בביעור, אולי צ"ל בביכור והיינו לא תאחר להעלות הביכורים לירושלים והוא כדעת התרגום יונתן שם ע"ש“¹³).

שם, פרק ח', הלכה ג': „ואם שיהו והחמיץ מאליו אסור, כ"ה גי' הרמב"ם בפ"א מה' רוצה והגר"א גורס מותר ועי' ע"ז ל"א: וגם הרמב"ם נ"ל דמיירי בהתחיל להחמיץ ולא נעשה חומץ גמור ועי' בב"י י"ד סי' קט"ז מש"כ בזה, מיהו הגי' דע"ז הנ"ל יש לעיין ר' דבדף ל"ה. שם משמע דל"ג הכי ע"ש“¹⁴).

נזיר פרק ט', הלכה ג': „כל הקברות מתפנין חוץ מקברי המלך ומקברי הנביא אמרו לו לר"ע¹⁵ והלא קברי בני דוד מתפנין (ואפי"ן הן מלכים, פ"מ)¹⁵ וקברי בני חולדה (משפחה אחת שהיתה בירושלים, פ"מ), היו בירושלים ולא נגע בה סאדם לפנותם מעולם א"ל ר"ע משם ראייה (אקבר בני חולדה קאי וכן הוא בשמחות, פ"מ) מחילה היתה שם ומשם היתה טומאה מקדדת ויוצאת לנהל קדרון. והנה על שאלתם הראשונה לא השיב להם ר"ע מידי, גם לא נתפרש מדוע שאלו לכאורה דווקא לר"ע. אבל הגי' הנכונה היא בתוספתא בפ"ק דב"ב וז"ל כל הקברות מתפנין חוץ מקבר המלך ומקבר הנביא אמרו לו והלא קבר בית דוד וקבר חולדה הנביאה היו בירושלים ולא נגע בהן אדם לפנותם מעולם א"ל משם ראייה מחילה היתה להם והיתה מוציאה טומאה לנהל קדרון“¹⁶).

פאה פרק ח', הלכה ו': „רב ור"י ח"א¹⁷ מדקדקין בחיי נפשות וחרנא אמר אף בכסות אין מדקדקין מפני בריתו של אברהם והגר"א גורס מדקדקים בכסות ואין מדקדקין בחיי נפש וחרנא אמר כו' וכגירסתו כ"ה ביק"ר פל"ד ח"א¹⁸ מדקדקין בכסות ואין מדקדקין בחיי נפש וח"א אף בכסות מפני בריתו של א"א. שו"ר שכ"ה¹⁹) בירוש' ד[פוס] קראטאשין“²⁰).

12) נדפס בקובץ „לשלמה“, החלק העברי של ספר היוכל לכבוד הרב ד"ר שלמה קארליבאך, למלאת ארבעים שנה לשמשו ברבנות דליבק (ברלין, תר"ע), עמודים 249—246.

13) „המעלות לשלמה“, בקובץ „לשלמה“ הנ"ל, עמוד 247.

14) שם, עמוד 248.

15) א) לר' עקיבא.

16) „פני משה“, פירוש על ירושלמי, לר' משה מרגליות.

17) „ע"ד מסורת הש"ס בירושלמי“ בספר „לודו צבי“, עמוד 65.

18) ור' יונתן חד אמר.

19) כן הוא בויקרא רבה, פרק ל"ד, חד אמר.

20) אברהם אבינו. שוב ראיתי שכן הגירסא.

21) „ע"ד מסורת הש"ס בירושלמי“, שם, עמוד 67.

דוגמות אלו מראות בעליל על בקיאותו הרבה של ר' חיים הלר, חדירתו לאמיתיות הש"ס בהקמת הגירסה הנכונה. כמה מהערותיו וצינוניו כתובים בלשון קצרה ומלאים "עיונים", שיש בהם משום מאירת עינים, ויש שהוא מרחיב את הדיבור, מפרש ומיישב סתירות. אולם אין הוא יוצא מגדרו ומתחום שתחם לו — ציוני "מסורת הש"ס" והעמדת גירסות. נזהר להיכנס בפלפולי-דברים, אם גם יש בזה משום הסברת הענין. אחרי שהוא מציין את המקור ב"טורי אבן²¹ מגילה ד' כ"ג", הוא מוסיף לומר: "ובהידושי הארכתי ליישב בזה הסתירות מש"ס דילן"²²; וכן²³: "ובעיקר דעת הרמב"ם וישובם הארכתי בשכבר הימים במכתב להרב הגאון ר' ברוך לאווסקי ז"ל מח"ס מנחת ברוך ואכמ"ל²⁴).

תורניים ושוקדים בתלמוד ירושלמי יראו בהערותיו וצינוניו אלו מדרך הגר"א ותלמידו הרד"ל²⁵ בביאוריהם לירושלמי, וחבל שר' חיים הלר לא המשיך בעבודתו זו והסתפק בזה שחזר והדפיס את שני מאמריו אלה בספר בשם "שני קונטרסים" (ברלין, תרפ"ד). שגם עליו אפשר להמליץ "אידי דוטרני מירכסי". באותה שנה שנתפרסם בספר-היובל של רד"צ הופמאן מאמרו "ע"ד מסורת הש"ס בירושלמי", הופיע בפטריקוב "ספר המצות" להרמב"ם בתיקוניו, הערותיו וביאוריו של ר' חיים הלר — עבודתו המדעית היותר שלמה ויותר משוכללה.

זו היתה המהדורה המדעית הראשונה של "ספר המצות". יש להעיר שספר זה, שכולל שרשי המצוות ומנין אשר הרמב"ם חיברו כמבוא ל"יד החזקה", היה מוזנח ושנים רבות מונח בקרן זוית עד שהיה זר ובלתי ידוע גם לרבותינו הראשונים, אלה שהיו קרובים לדור הרמב"ם ואשר שתו מבארו ובנו עליו את כליהם; לא היה ידוע, אם כי נמצאו שלשה תרגומים ממנו²⁶: של ר' משה אבן תבון, ר' שלמה אבן איוב ור' אברהם הלוי בן-חסדאי אבל שניהם "ערפל חתולתם" לא נתפרסמו כל צרכם וגם המקור הערבי היה נדיר ולא מצוי ביותר. גם אחרי שנגה עליו אור הדפוס, היה הספר מלא שבושים וטעויות, ובעת שעל רוב ספרי הרמב"ם עמלו חכמים ותורנים להגיה ולתקן, לצרף ולזקק אותם מהשיבושים, לא הושם לב ל"ספר המצות" והוא נשאר "כשדה שעלו בו קמשונים" כפי שר' חיים הלר כותב בראשית מבואו ל"ספר המצות".

(21) לר' אריה ליב, בעל "שאגת אריה".

(22) "המעלות לשלמה", שם, עמוד 246.

(23) שם, עמוד 248.

(24) ואין כאן מקום להאריך.

(25) אמנם לא תלמיד ממש, כי ר' דוד לוריא נולד בשנת תקנ"ז, שנה לפני פטירת הגר"א, אבל הוא היה מ"אנשי הגר"א", ששמרו על מסורת הגאון, המשיכו את שיטת הגר"א והרדך הלימוד שלו.

(26) ראה "מצרף לכסף" לר' עזריה מן האדומים (הוצאת פיליפובסקי, עדינבורג 1854, עמוד 51). נאמר שם: "בהעתקת ר' שלמה [משה] ו' תבון וכן בהעתקת ר' שלמה ו' איוב מצאתי ב"ד הגדול, אבל באותה של ר' אברהם הלוי ו' חסדאי [כי חנני אלקים וכי יש לי שלשתם] אין רק ב"ד שבא"י" [בית-דין שבארץ ישראל].

מן הראוי להעיר שכבר לפני מאה שנה עורר החוקר ב"ג²⁷ את תשומת-לב חוקרי הרמב"ם על השגיאות הרבות ב"ספר המצות" שלפנינו. למראה עיניו היה כתב יד מהמקור הערבי שהד"ר אלברט כהן הביא ממארוקו או מטוניס²⁸) ואחרי ערכו אותו לעומת התרגום העברי, ועבר על שניהם בדיוק ובשיש-לב, השתומם במצאו ב"ספר המצות" בתרגומו העברי "יותר מתרי"ג עבירות²⁹) אם שגגות או זדונות". כהוכחה לדבריו הביא דוגמה מהנוסח הערבי והתרגום העברי, בהביעו גם את פקפוקו אם התרגום הוא מעשה ידי ר' משה אבן תבון "כי משפחת התיכונים לא יעשו עול כזה". הוא גם תלה את השגות הרמב"ן על "ספר המצות" בתרגום הלקוי.

במאמרו הראה ב"ג על העדר מנין כמה מצוות, ערבוביה וחוסר הבנה שהכניס המתרגם, קרא תגר ותבע את עלבון "ספר הנורא", כפי שיכנה את "ספר המצות", והעיר על הצורך להוציא מהדורה מתוקנת ממנו, ואף התנדב לעזור להוצאה כזו³⁰).

כפי הנראה לא היה מאמרו של ב"ג למראה עיני ר' חיים הלר, כי אלמלא כך היה מזכירו במבואו, שבו מסר את כל החומר בדבר "ספר המצות", והזכיר את כל אלה שנגעו בו ואת כתבי-היד השונים של המקור הערבי³¹). אולם שאיפת ב"ג נתגשמה במילואה ועוד ביתר שאת, נ"ב שנה אחרי כתבו את מאמרו ב"המגיד", על ידי ר' חיים הלר. בשנת תרע"ד, ארבע מאות וארבע שנים להופעתו הראשונה של "ספר המצות" בקושטא, יצאה בפטריקוב המהדורה המדעית הראשונה של הספר הזה, שבישערו כתוב: "מתוקן ומנוקה מכל השבושים והשינויים וההוספות והחסרונות שבאו בו בדפוסים".

את הפנים הדפוס לפי תרגומו של ר' משה אבן תבון מתוך כתבי-יד שנמצא בספריה הממלכתית במינכן בהשוואה למקור הערבי והוספת הגהות לפי תרגומו של ר' שלמה אבן איוב, מתוך כתבי-יד שנמצא גם הוא בספרית מינכן, מלבד זה השתמש לעבודתו בכתבי-יד האמבורג, שיש בו קצת שינויים אבל בכללו אינו נבדל מכתבי-יד מינכן, אבל היה מלא טעויות ושיבושים.

בהרדת-קודש וברטט-לב ניגש ר' חיים הלר לעבודתו זו. הננו מרגישים זאת במבוא, שבכמה מפרקיו הוא דן בשיבושי "ספר המצות" והראה על הסיבות שגרמו שהספר יופיע בלתי מוגה ומתוקן.

(27) במאמרו "ספר המצות" ב"המגיד" שנה ה', גליון 39 (ה' מרחשון, תרכ"ב).

(28) ב"ג כותב: "כי הביאו האדם הגדול ר' אברהם אלברט מאפריקיי", בלי לנקוב את שם המדינה.

(29) כלומר: שגיאות.

(30) בלשונו: "ועל כן מי האיש הירא והחוד לדבר ד' ואשר כח לו לעמוד בהיכל המלך הזה אם ממדפיסי ספרי בני ישראל או מגדיבי לב אשר לא מעלים המה באומה הקדושה וירצה לתת לכסף מוצא להדפיס הספר הזה הערבי עם העברי מתוקן ידי תכון עמו אף זרועי תאמצו כל עוד עוודני בחיים".

(31) בכתב היד שהיה בידי ב"ג חסרו כארבעים דפים. אבל, כפי שיכתוב, "קרובה ישועתנו לבוא מעיר אוקספורט כי שם נמצא עוד עקסמפלר אחד שלם מספר הזה".

המבוא המקיף הוא עבודה מדעית חשובה, ואנו רואים בה את ר' חיים הלר גדוש ידיעות, מלא בקיאות, חריפות ושנינות, ומצטיין בכשרון בקרתי ובלשני. הוא הוכיח שהמהדורה הראשונה נדפסה לפי תרגומו של ר' משה אבן תבון, אבל מתוך כתבי־יד מטושטש וקרוע, לקוי ומשובש, והמדפיסים, או שלא הרגישו בחסרון מלים, ביטויים ומשפטים, או שמלאו את החסר ותיקנו את השיבושים מתוך תרגומו של אבן איוב, בלי להרגיש את ההבדל והשינויים בין שני התרגומים. הוא גם מצא את עקבות תרגום בן חסדאי במהדורה זו. זה התרגום האבוד, אשר התשבץ מזכירו בספרו "זוהר הרקיע" ולפי דברי החוקרים "היו להרמב"ן ומחבר ספר החינוך" תרגום זה, אבל על־פי ניתוח בהשגות הרמב"ן ב"חינוך" וב"זוהר הרקיע" סתר את הנחותיהם. מלבד המבוא נתן בשולי העמודים את חיבורו "תורת חיים", הכולל ציוני מקורות, שינויי־לשון וחילופי־גירסות במקור הערבי ובתרגום העברי, השגות על ראשונים ואחרונים, פירושים וחידושים, שיש בהם משום בקיאות רבה. אבל הכניס "פלפלת כל שהוא" בחידושויו אלה. הוא עשה זאת לבקשת ר' אליהו חיים מיזל "כדי לעורר לב המעיין הדורש אחרי ציצים ופרחים לתורה".

מלאכה גדולה שיש בה חכמה וכשרון עשה ר' חיים הלר בספר זה. זה היה הנסיון הראשון בכלל להוציא את ספרי הרמב"ם בהוצאה מדעית, והיה בעבודה זו משום משימה חלוצית. בצאת "ספר המצוות" כתב עליו בהערצה הד"ר יצחק אבגינס מיטוואך, מגדולי המומחים לחקר האשורולוגיה, האיסלאם וספרות ישראל בלשון ערבית. במאמר כתוב עברית ונדפס ב"הצפירה" לשנת תרע"ד³², עמד על ערך עבודתו זו של "הגאון האמתי שר התורה ומושל במכמני המדע רבי חיים הלר". כמדומני, שזו היא ההערכה היחידה על הספר שנדפסה בשעת הופעתו, ומפני פרוץ מלחמת־עולם א' באותה שנה, גם לא נתפשט הספר ולא הגיע לידי חכמי ישראל שישפטו עליו. אולם שנים אחדות אחר הופעתו, הפליג ה. נ. ביאליק בשבח ר' חיים הלר ועבודתו במהדורת "ספר המצוות". בינתים הוסיף ר' חיים הלר לעבוד על "ספר המצוות", לתקנו ולשכללו, לצרפו ולהגיהו על פי כתבי־יד חדשים בערבית ותרגומי ר' משה אבן תיבון ור"ש אבן איוב שנמצאים בכריטיש מוזיאום, בספרית ששון בלונדון ובספרית בית מדרש לרבנים בניו־יורק. ובמחשבתו היתה "להוציא מהדורה מתוקנת ושלמה של ספר המצוות להרמב"ם יחד עם ספר המצוות להרמב"ן על־פי כתבי־יד הנמצא בגנזי הסמינר בניו־יורק". מחשבתו זו יצאה אל הפועל רק במקצת בהוציאו בשנת תש"ז מהדורה חדשה של "ספר המצוות" (בהוצאת "מוסד הרב קוק") בתיקונים על־פי כתבי היד שהזכרנו למעלה, בהוסיפו גם את השגות הרמב"ן על שורש י' וי"א מכתב־היד אשר בסמינר.

עבודת־מופת מונומנטאלית הוא "ספר המצוות", ומונומנטאלי הוא גם ספרו

32) נדפס שנית ב"הדואר", שנת כ"ו, גליון ב' (י"ד מרחשון, תש"ז), לרגל הופעת המהדורה השניה של "ספר המצוות". אגב, מאמר זה לא נרשם בכיכילוגרפיה של כתבי מיטוואך שסיידר וואלטר גוטשאלק ונדפסה ב"מאנאטסטרופט" כרך פ"א, חוברת ב' (מארץ־אפריל, 1937).

„להקרי הלכות“, בן שני כרכים רבי-כמות, וכוללים „בירורי דינים וענינים בחלק חושן משפט ורובם בפסקי הרמב"ם“, כפי שנאמר בשער.

את ספרו זה חיבר בימי תנודה, טלטול וטרדות. וכפי שיספר בהקדמתו הקצרה לדרך הראשון, הנהו חלק מספר גדול שהיה בדעתו לחבר על חקר ההלכה, ערוך ומסודר לפי הענינים, מינים וסוגים שונים, ועל פיו היה התורני והמעייין יכול לעמוד על טיב בעלי ההלכה והפוסקים, ראשונים ואחרונים, ולקבל מושג מדרך לימודם, שיטותיהם, אופן הרצאתם והסברתם. חפצו זה לא נתמלא, כשם שרוב חלומותיו לא באו על פתרונם. אולם גם בשני הכרכים רואים את ר"ח הלר במלוא-קומתו, מרא דשמעתא, ארדיכל וסדרן נפלא, חלוץ וסולל דרך, הסימנים בשני הכרכים, ת"א במספר, הם בבחינת ערכים אנציקלופדיים. בבקיאות יוצאת מן הכלל הוא מקיף את ספרות הפוסקים, עד שגם שאלות ותשובות של חכמי הספרדים האחרונים, ספרים נדירים ולא ידועים, העלה במצודת זכרונו ובכשרון חותך הוא מנתח כל פרט ופרט, שקל וטר לשם בירור ההלכה, על-פי-רוב ביסס את חקירותיו על דברי הרמב"ם, התוספות, הריטב"א, ר"י קארו („שולחן ערוך“), הרמ"א ואחרים מגדולי הפוסקים ומפצל את דבריהם לפרטיהם אגב הערות שנונות על שיבושים ושרבובי טעויות שמעמידים על הבנת הפשט. בסגנון בהיר ומדויק ימסור את השקלא-וטררא וחילוקי-הדעות בין הפוסקים, סותר ובונה, מתקן גירסות ובא עד שורש הדין. בענוותנותו הרבה לא קבע מסמרות ולא בא להכריע, ותמיד ידגיש: „ולפענ"ד“. אני מציין לדוגמא את סימן קע"ה, שמיסוד על הרמב"ם בפרק ו' מהלכות גזילה, הלכה ט', בענין הגזול את חברו אף-על-פי שכפר בו הואיל ולא נשבע וכו', אחרי הביאו את השולחן ערוך וכל אלה שדנו בזה, הוא אומר: „ולפענ"ד נראה ברור דהרמב"ם לא היה גורס בגמרא וכו' ומי שיודע ומכיר סגנון הש"ס יבחון כי מהך הילכך לאו לשון הש"ס הוא“. וכן בסימן צ"ו: „ולענ"ד האמת תורה דרכה דטעות סופר הוא בירושלמי ורק צריך לומר המתנה אינה כתובה“. הוא לא נרתע להראות על טעויות בהגהות הרמ"א ובמרדכי ובפוסקים אחרים, אבל בענוות-חן בלי לחלוק עליהם ולהורות הלכה שלא כמותם. כוונתו היתה לחתור לאמיתה של תורה, להתחקות על שרשי ההלכות „ולאוקמי גירסא“ — מגמתו זו שהביע כמה וכמה פעמים ואשר היתה נר לרגליו בדרך חקירתו בספריו התורניים והמדעיים.

הדרך השני של „לחקרי ההלכה“ יצא בשנת תרצ"ב בפיטריקוב אשר בפולין, והראשון — שמונה שנים לפני זה בברלין. בבירת אשכנז, שבה השתקע אחרי מלחמת עולם א', מצא ר' חיים הלר מנוחה לנפשו, אחרי שנות גלות ומצוקה בשנות החירום של מלחמת עולם א'. השנים הראשונות לשבתו בברלין, היו לו שנות ברכה ועבודה פוריה. רובי ספריו חוברו ונדפסו בימים ההם. הוא מצא לו שם מעריצים רבים, שהשכימו לפתחו ושתו ממעיני חכמתו. היה מקובל ורצוי גם בחבורת הסופרים העברים שהתיישבו באותם הימים בברלין. ביאליק, פרישמאן, ברנפלד וקלאצקין נתנו כבוד לשמו. עם עבודתו המדעית, היה ר' חיים הלר או

ער ותוסס, ומלא מרץ ומחשבות להקמת בית מדרש לתורה וחכמת ישראל בברלין. כך ראו אותו יוצא מאוהל התורה ונכנס לעולם המעשה. להגשמת מחשבתו זו הוא נסע לשם זה לאמריקה, והצליח להשיג את האמצעים לכיסוס בית המדרש שלו, שהרביץ בו תורה עד עלות היטלר לשלטון. הוא העביר את בית המדרש לבריסל. אולם אוירה של בלגיה לא היה מסוגל לקיים מכון תורני-מדעי כזה. מלבד זה כבר היתה מרחפת אימת כליון גם על יהודי הארצות הקרובות לגרמניה. ר' חיים הלר עלה אז לארץ-ישראל. הישוב קיבל אותו בכבוד רב ובעתוני הארץ כתבו עליו בהתלהבות והערצה³³. גם את הרבנות של תל-אביב הציעו לפניו, אבל לא נענה לזה ואף לא התערה בארץ. שנה או שנתים לפני פרוץ מלחמת עולם ב' השתקע באמריקה.

עשרים ואחת, או עשרים ושנים שנה, גר בארצות הברית. בתנאים אחרים היתה ישיבתו כאן ברכה ליהדות אמריקה, אבל בנסיבות הקיימות השפעתו כמעט שלא היתה מורגשת. בורח מן הכבוד ושונא את הרבנות^{33א}, לא רצה לקבל עליו שום כהונה והתמנות ציבורית, פרש לו לקרן זוית וחי בבדידות. היה סתם "ר' חיים", אף הם "גדול מרבן שמו". וזו היתה תהילתו ותפארתו. וכך אמנם התייחסו לר' חיים בברלין, ווארשה, לודז, ירושלים ותל-אביב — במקומות תורה ותרבות, אבל באמריקה הרעשנית והרבבנית יש ביתרון זה משום המעט-ידמות והנמכת-קומה. רק יחידי סגולה מעטים ידעו להעריך את גדלו בתורה ובהכמה, ועמדו על סגולות-נפשו, אצילות-רוחו ומידותיו התרומיות. ואילו את המוני העם היו צריכים למשוך להרצאותיו, דרך פירסומת קולנית. ההרצאות התקיימו לא באהלי תורה ומדע, כי-אם ב"קארנגי הול" ו"טאון הול", דבר שלא היה לפי רוחו של ר' חיים הלר ולא לפי רוח מעריציו. אולם היו לו תלמידים מקשיבים בישיבת ר' יצחק אלחנן שהיה מרצה לפניהם בירחי-הקיץ, ולהרצאותיו אלו באו גם רבנים ותורנים, משכילים ובעל-בתיים, לומדים ויודעי-ספר. בימי שבתו באמריקה התקין מהדורה

33 ק. י. סילמאן הציע את, במאמר שפרסם ב"הארץ" (גליון י"ז סיון, תרצ"ח), ש"מוסד ביאליק יוציא את ספרו של הגאון ר' חיים הלר בחקר המקרא ובעיקר את הוצאת התנ"ך בצירוף כל התרגומים".

33א רבנותו בלומזה היא אפיוודה קלה בחייו. שלא ברצונו קיבל אותה והוא מיהר להסיר את עול הרבנות מעליו. ב"המודיע" הפולטאבי נמצאות ידיעות אחדות על התמנותו למשרה זו והתפטרותו ממנה, ואני מביא אותן בזה:

"בלאמזא נתאשר לרב אב"ד הרב הגאון ר' חיים הלר נ"י חתן הרה"ג ר' סנדר דישקין נ"י מלודז" (המודיע, שנה ג', גליון 23; ג' ניסן תרע"ב, במדור "מהנעשה והנשמע").

"בשבוע העבר בא הרב הגאון המפורסם מוהר"ר חיים הלר שליט"א לשבת על כסא הרבנות בלאמזא. נכבדי העיר ועמם קהל רב יצאו לקראתו לתחנת צעחואניבאר ובכבוד גדול הובא העיריה וכל העדה צהלה ושמחה לקראתו. יתן ה' את בואו לשם התלהלה ולברכה לכבוד גאונו ולכל בני העיר ולרגלו תרום קרת והי' למו כגפן אדרת לשם התלהלה ולתפארת בעיני אלקים ואדם אמן". (שם, גליון 32; ערב שבועות תרע"ב. באותו מדור).

"לאמזא, אחרי שזה כמה התפטר עצמו הרב הגאון ר' חיים הלר שליט"א מהרבנות שם, נשלח עתה כתב רבנות להרב הגאון מוהר"ר אברהם דוב הכהן שליט"א (שם, שנה ד', גליון 49; י' אול, תרע"ג. באותו מדור). ר' אברהם דוב זה, הוא רא"ד שפירא רבה האחרון של קובנה, שנספה בידי הנאצים.

חדשה של "ספר המצות", כתב את הביקורת על הקונקורדאנציה של מאנדלקרן ופירסם מאמרים תורניים אחדים ב"הפרדס", אבל מעינות חכמתו לא הקרו כבימי שבתו בברלין, ולא העשיר את חכמת ישראל באמריקה כפי שקיוו ממנו. תקופת אמריקה בחייו לא היה מזהירה ביותר, ולא פעם אחת היה ר' חיים הלר אומר על דרך הצחות: אמריקה היא סדום, מקטינה את הגדולים ומגדילה את הקטנים.

**
*

בתפיסתו המהירה, זכרונו האדיר, בקיאותו המפליאה ושקידתו העצומה, שנינותו וחריפותו, היה ר' חיים הלר תופעה מפליאה. השתאו עליו גאונים ואדירי תורה, סופרים וגדולי חכמי ישראל ושל אומות העולם. כבר הזכרתי למעלה את רגש הכבוד שרחש אליו ר' זאב יעבץ ואת התקוות הרבות שתלה בו בהיותו עוד אברך רך בשנים; משך עליו את עיני מלומדים כגולדציגהר ומיטוואך; ביאליק התייחס אליו "בדחילו ורחימו" ממש; כתבו עליו בהתלהבות והערצה סופרים כא. ז. רבינוביץ ור' בנימין. הם וסופרים וחכמים אחרים ברכו עליו "ברוך חכם הרזים". ור' בנימין אף קרא עליו³⁴): "זהו מין איינשטיין תלמודי מקראי".

על אדמת ליטא צמח ומלשד תורתה ינק כל ימי חייו. גאון ההלכה ואיש המדע, הוקר ומבקר, חותר לשרשי ההלכה ומקורות ראשונים ושליט בכל מכמני הספרות התלמודית, הפרשנית והמחקרית, נכללו בו כל המעלות והיתרונות של תלמידי-החכם הליטאי. הוא המשיך את מסורת הגר"א ונקט בשיטתו ודרך לימודו. מיטוואך כבר רמז על סמוכין בינו ובין הגר"א בבקרתו על "ספר המצות", שהזכרתי למעלה. כהגר"א הצטיין גם ר' חיים הלר באהבת האמת והפשט, היה סופר ומונה אותיות התורה ועמל בבירור וליבון גירסות, ומיישב את הפירוכות וכל דבר סתום וקשה בהערה-הארה על טעות-סופר, שגיאת-מעתיק וטעות-דפוס; היה מפרש ומבאר את דברי חז"ל לפי הכלל שקבעו: "דברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר" — מאמר חז"ל זה, שר' חיים הלר היה רגיל לציין בהקדמותיו לספריו, וכן היה כלל גדול אצלו: "דברי תורה צריכין חזוק, לבון וחזוק".

עילוי היה בילדותו, עילוי שהיה בו ממהות הגאון, והיה בו גם מן הטראגיות של העילוי-האמן. הוא שאף תמיד לשלימות והיה מלא תכניות של חיבור ספרים תורניים ומדעיים; הוצאת התנ"ך עם כל התרגומים ופירושו מדעי; מהדורה ביקרתית של כל ספרי הרמב"ם ועשרות ספרים אחרים שבחיבורם יש לא רק שקידה ועבודה רבה כיום גם משום מעוף ודמיון, אבל אף חלק מתכניותיו אלו לא נתגשמו. לא עלה בידו להוציא את כל חלקי הפשיטא ולסדר את חידושו בהלכה ובביקורת המקרא. היו כמה גורמים לזה. תלאותיו ונדודיו, פזור-הנפש ושאר סיבות שלא נתנו לו להתרכז לעבודה מדעית. מלבד זה לא היה סופר מהיר והכתיבה עלתה לו ביסורים קשים. רגיל היה להתאונן על ש"הנוצה איננה הולכת אצלו במרוצה" וכמעט שהיה מקנא בכל "בעל לשון" וקל-עט, אם כי בנעוריו

(34) ברשימתו על ר' חיים הלר ב"ההד" שנה י', חוברת ה' (שבט, תרצ"ה).

הצטיין בסגנון תורני נמרץ, ואף בספריו המדעיים סיגל לעצמו סגנון חד וקצר, «מועט מחזיק את המרובה», ובהקדמותיו לספריו אלה בא לידי ביטוי חותך וברור. אולם אם לא הריק לנו את כל טובו ורק מקצת נתן ממה שהיה ביכלתו לתת, רב הוא רכושו התורני והמדעי גם בכמות וגם באיכות. מלבד ספריו ומאמריו שבהם העשיר את חכמת ישראל עושר רב, העניק ר"ח הלר מטובו לכמה סופרים וחוקרים, היה בענה ברצון להעיר על ספריהם במחקרי כתבי הקודש, הערות מאירות עינים וכשבלים מלאות השלמות, חידושי תורה ותיקונים הם מכתביו אליהם. כך מכילה המהדורה השניה של «פירוש לכתבי הקודש» לר"י אבן ג'נאה, שא. ז. רבינוביץ ליקט וסידר מתוך ספריו, «הערות הגאון רבנו חיים הלר שליט"א», מלאות בקיאות בספרות הפרשנית והדקדוק, השוואות וציון המקורות בתלמוד בבלי וירושלמי, והערות על טעויות-סופרים כו'. שפע לרוב של חקירות חשובות, כתובות בקיצור נמרץ ניתן במכתב זה. מלבד התורה שבכתב שהנחיל לנו, יש לציין גם את התורה שבעל-פה שלו. כי היה ר' חיים הלר איש-שיחה מעניין. שיחותיו היו מתובלות דברי-תורה ומדע, שיחות חולין של תלמידי-חכמים וספורים על חכמי ישראל וגדוליו; הוא אהב לספר וידע לספר ולהעלות דמויות נשכחות, לגולל פרקי היסטוריה והוואי. כבור סיד שאינו מאבד טיפה לא החסיר אף פרט אחד.

חבל שלא נמצא לו גואל לרשום מפיו את שיחותיו ולהעלות על הכתב את סיפוריו ולהציל אותם כחומר פולקלורי והיסטורי רב-ערך.

הַעֲרָכוֹת וְדַבְרֵי-בִקְרָת

מְהַקְרִים בְּתוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל

מאת אפרים שמואלי

א. היסטוריה יהודית על פי מקורותיה

זה שנים רבות שוקד הפרופ' ב"צ דינור על בנין רב-מידות: על הרצאה שלימה ושיטתית של תולדות עמנו מראשית התהוותו ועד ימינו על ידי המקורות והתעודות, שהוא עורכם לפי הענינים וסדר הזמנים ומסיף עליהם מבואות, ביאורים, הערות ומראי מקומות. התכנית רחבה ומסועפת. היא כוללת שני סדרי ספרים: ישראל בגולה וישראל בארצה, וכל סדר יהיה בן ארבעה כרכים. רובם של הספרים כבר ראו אור, ועכשיו הם עומדים להופיע במהדורה חדשה, מתוקנת ומורחבת בהרבה.

הספר שלפנינו* הוא אגף אחד בבנין זה. עיקרו יצא לאור לפני ל"ד שנים. במהדורתו החדשה נוסף פרק חשוב על כיבוש ארץ ישראל בידי הערבים ועל הישוב היהודי בה בדורות הראשונים של שלטון הערבים. כן נוספו כמה וכמה סעיפים וסעיפי סעיפים, והמקורות כולם נבדקו מחדש. הקורא במהדורה זו ייחנה ביותר מדברי הפתיחה לכל פרק וחלוקת ההסברים למקורות לשני הסוגים — לביאורים הנסמכים למקורות באותו הדף ולהערות הבאות בסוף הפרק — אף הם חידושים במהדורה זו.

בדרך שלפנינו, שהוא הראשון לכרכי "ישראל בגולה", שבעה פרקים — מפרשת כיבושי הערבים ועד התבססות היהודים בארצות האיסלם ובארצות הנצרות קודם למסעי הצלב, ומבוא מקיף, המסביר את דעות המחבר על תולדות העם היהודי בגולה. "גלות" האומה בתור גוף ציבורי-היסטורי מתחילה, לדעת דינור, רק מאותו הזמן, שבו התיישב בארץ-ישראל רוב לאומי אחר, ואילו רובה של האומה היהודית חי בפזור מחוץ לגבולותיה. היינו — מימי כיבוש הערבים, ולא קודם לכן. רק מאז ואילך הוטל על היהודים לשמור על צביונם הלאומי בתנאי חיים של "גלות". תולדות היהודים בגולה הן בעיקרן תקופות השתרשות בארצות הנכר והסתגלותם המכסימלית לצורות חייהן — תקופות "יציבות" או "התבססות" מסוימת, ותקופות ערעור הבסיס המשפטי, החברתי והכלכלי, הן תקופות "המשבר". בתקופות הראשונות מתמעטת הרגשת "הזרות" לעמים התושבים

* בן-ציון דינור, תולדות ישראל מסופרות על ידי מקורות ותעודות מראשית ישראל עד ימינו אלה, כרך ה', מהדורה שניה, מתוקנת ומורחבת. ישראל בגולה, כרך א', מימי כיבוש ארץ ישראל על ידי הערבים עד מסעי הצלב, מקורות ותעודות ערוכים וסדורים לפי הענינים והזמנים בתוספת פתיחות, ביאורים והערות, דביר, ת"א.

ולארצותיהם, ואילו בתקופות האחרונות היא הולכת ומתגברת וממריצה את דחיקת הקץ על ידי תנועות משיחיות ועל ידי זרם העליה לארץ. לפיכך סבור המחבר, שהקשר בין העם והארץ יכול לשמש קנה-מידה למעמדם של היהודים בין העמים, ומבחינה זו משמש לו היחס לארץ ישראל יסוד לחלוקת תולדותינו לפי תקופות מסוימות.

ביסוסן של דעות אלה כראוי — והן חידושו של דינור בהיסטוריוגרפיה לפי הרוח הלאומית-הישראלית החדשה, — מכניס אותו בהכרח בוויכוח עם ההיסטוריונים והפילוסופים של ההיסטוריה היהודית שקדמו לו. במבוא לספר זה הוא מבקש להוכיח, שאין הכללותיו סכימה מלאכותית, ושאמנם היו תולדותינו תולדות אומה אחת בעלת "הדקים סוציאליים מתמידים, הניזונים משותפות חיים ושותפות גורל", שנוספו על השותפות הדתית, אומה בעלת כושר פעולה עצמית בכל תחומי החיים ולא בתחום הדת בלבד, ויחסה לארץ ישראל היה גורם חשוב בעיצוב חייה. בעיקר הוא בודק את דעותיהם של יוסט, גרץ, דובנוב וטויבלר ומגלה את לקוייהן. על פי דעתו לא היה עם ישראל, אפילו כשישב בארצו, בעל מדינה משלו, עם "ככל הגויים", כי היחוד הלאומי והיעוד הדתי נתחברו יחד בכל הוויות מתחילתה. בשבתו בארצות הגולה נתקיים כחטיבה אורגאנית אחת, בעלת "סטאטיקה לאומית" מגובשת, מהות סוציאלית-מדינית ופסיכית אחת. אמנם המסגרות הכלליות נקבעו על ידי העמים השליטים, אבל העמדות הסוציאליות והמדיניות שרכשו להם היהודים, מידת השתתפותם בשלטון, בכלכלה ובחברה הכללית, "הן תוצאות ההיסטוריה הפנימית, פרי הדינאמיקה היהודית הלאומית". רק מידת יציבותה של המסגרת היתה תלויה בגורמים שמחוצה לנו. תפיסה זו באה איפוא להשיב לשאלה הקשה בדבר השפעת עמי הנכר על תולדות האומה בגלותה ועל כוחה העצמי של זו, הן כוחה לקיום מהותה הסוציאלית-הרוחנית ("הסטאטיקה הלאומית") והן כוחה לשינויים ("הדינאמיקה הלאומית"). הדברים צריכים בלא ספק ביאור מרובה יותר. המבוא יוצא ידי חובתו בשרטוט התשובה. על פיה מחלק המחבר את תולדותינו בגלויות לתשע תקופות. התשיעית מתחילה עם ייסוד מדינת ישראל.

המחבר מאמין, שדרכו המיוחדת בהיסטוריוגרפיה — להרצות את תולדותינו על ידי צירוף עדויות ישירות של המקורות, — עשויה ליתן בלבנו "את הווית החיים של העבר בדמותה ובתוקפה". זהו נסיון לבנין מונומנטאלי, שחשיבותו הגדולה תבלט לעינינו כשיעמוד כילו על תילו, אבל כבר עכשיו ברכה מרובה בשפע המקורות ובסידורם הנכון.

ב. היהודים בספרד המוסלמית

ספר-חלוץ, המעורר התפעלות, ראשון בתחום חשוב של ההיסטוריוגרפיה היהודית, הוא ספרו של א. אשתור, מרצה באוניברסיטה העברית בירושלים, "קורות היהודים בספרד המוסלמית". הכרך הראשון יצא לאור השנה בהוצאת "קרית ספר", ירושלים.

בספר שלפנינו תשעה פרקים מקיפים, מלווים תמונות ומפות, ביאורים ומראי-מקומות המפליאים ברוב הבקיאות של המחבר במקורות, בתעודות ובספרות המחקר. תחומו של הכרך הראשון הוא מכיבוש ספרד עד שקיעת הכליפות, כלומר מ־711 עד 1002. הוא מתאר בפרוטרוט את כיבוש ספרד, את עליית בית אומיה ודרכי שלטונו, קורות עבד רחמן הראשון עד שהגיע לשלטון ומשהגיע אליו, קורות ביתו, זה הענף הספרדי של משפחת אומייה, עד התפוררותה של המלוכה הספרדית-המוסלמית בשנת 888 והאנדרלמוסיה שבאה בעקבותיה ונמשכה כימי דור. על רקעם המפורט של המאורעות הפוליטיים מצייר המחבר תמונה ברורה של התישבות היהודים בספרד המוסלמית, את הקהילות ואת חייהן, את פריחת התרבות היהודית, דרכי היצירה והעשייה של היהודים במדינאות, בעסקי הפרנסה ובהליכות החברה עד סוף המאה העשירית. בפעם הראשונה ימצא כאן הקורא תיאור מפורט ומלא של חיי חסדאי אבן שפרוט ופעליו בהפיכת ספרד המוסלמית למרכז יהודי יוצר, תיאור קהילות חשובות כגון קורדובה, טולידו, שיביליה, גרנדה וסרגוסה וקהילות גדולות וקטנות אחרות. בקורות היהודים נתחלפו תקוות גדולות, שקצתן נתקיימו. באכזבות מרות, שעוררו תנועות משיחיות על שום הכיסופים לגאולת האומה מן הנכר וגם על שום המרידה בתורה שבעל פה ובתקנות הרבנים. "תור הזהב" של יהודי ספרד היה גם תורן של מתכות נקלות הרבה יותר.

מיוחד במינו הוא אופן הרצאתו של המחבר המלומד. דבריו מיוסדים על דיוק גמור בעובדות על-פי המקורות, אבל סגנונם הוא לעתים קרובות, על פי רוב בפתיחות לפרקים, סגנון פיוטי-דרמטי רב רושם, ואין החוקר מסתיר כל עיקר את כוחו הרב באמנות הסיפור והתיאור. הרי למשל תיאורו של טאריק כובש ספרד בשנת 711. לאחר שהמחבר סיפר על הערבים שנחתו בכמה לילות בקצה הדרומי של ספרד כדי לפלוש לתוכה, הוא ממשיך כך: "מאחת האניות שהביאו את אחרוני הפולשים יצא אדם אשר חיצוניותו והתנהגותו העידו שהוא מנהיג החבורה. הוא היה בעל גולגולת גדולה, שחור שער ושחום פנים, וארשת פניו הביעה מרץ ורצון חזק. הוא היה לבוש מעיל הדוק לגופו ומכופתר מצד פנים. פמליה גדולה הקיפה אותו ושמרה את מוצא פיו. משהגיע אל מרומי ההר עבר רחש בכל המחנה... האיש בעל הגולגולת הגדולה היה טאריק בין זיאה, קצין גבוה בצבא הערבי. הוא היה עבד משוחרר של מוסא בן נוצייר המצביא הערבי שהצליח להכניע סופית את ארץ המערב עד לגדות האוקינוס... קצין זה נשא את לבו למסעות מלחמה שיקנו לו שם ומלוכה, הוא חלם על כיבושי ארצות. והנה בהשקיפו מעל המיצר צפונה ראה יום יום מדינה רחבת ידיים ועשירה, שגרתה את יצריו וכו'. המוחש והמופשט הסיפור והתיאור וההרצאה ההיסטורית של העובדות וביאורן וניתוחן נשתזרו בספר זה מישור רבגוני. דיוקניותהם של אלדד הדני, חסדאי אבן שפרוט, ר' משה בן חנוך, דונש בן לברוט ומנחם בן סרוק, כמות שציירים המחבר, חיים וקיימים בלב הקורא, כמוהם כתיאור קהילות ספרד הגדולות.

”קריה נאמנה”

(על פרק מוזעזע בתולדות ישראל)

מאת י. מישאל

ספר ספר ומזלו. גרם לו מזלו של הספר „קריה נאמנה“ שהופעתו בארץ היתה מלווה סערה ותלי תלים של חוות-דעת ופירסומי כתבים ומראיינים בעתוני הארץ, הכרזות ותיקונים של אישים שונים, המוזכרים על דפי הספר, ותגובות עתונאים שדרשו את ספרו של ד״ר דוב יוסף כמין חומר לסנסציה. ולא היא. ד״ר יוסף לא נתכוון מלכתחילה אלא לרשום מה שהוא זוכר ויודע מאותה תקופה היסטורית, שבה שימש מושלה הצבאי של ירושלים. אך מכיוון שעל פי טבעו אינו מהמדברים סחור-סחור — כרכורי לשון הדיפלומטים אינם נהירים לו ומקובלים עליו, ודבריו כדרבנות וכמסמרות נטועים — הרי ממילא נפגע מי שנפגע, והשיב מי שהשיב, והתחוללה מלחמת דברים שאין בה משום תועלת יתרה לא לעם ישראל ולא לכותבי תולדותיו.

אכן, היטב חרה לו לד״ר יוסף, כשראה את עמודי האבק והחול המתנשאים בוויכוח על ספרו. אך, מאידך גיסא, ראוי היה לו לזכור, שאין כתיבת היסטוריה, כלומר רישום האמת ההיסטורית כפי שהיא נראית לרושמה, עניין של מוחלטות, או כפי שהתבטא פעם פרופ. אלברט איינשטיין המנוח, שאין ההיסטורית נראית לו כמדע. כלומר, בהיסטוריה, שלא כבמדע הטוהר, אין אמת אחת בלבד, אלא כמה אמיתות... גם אם כל כותב היסטוריה נאמן לאמיתו שלו — ואין מטילים ספק בדבר, כי ד״ר יוסף הוא מהנאמנים לאמיתם ברישום תולדות ירושלים במצור — לא יימלט כלל מן האפשרות הקרובה לודאי שיבואו ויחלקו על אמיתו שלו בפרט חשוב זה או אחר, ובראייה יסודית זו או זו של העניינים. והעניינים — כמעט כולם כאובים ודוויים. ושתים-עשרה שנים שעברו בינתיים עדיין לא ריפאו רוב פצעים מאותה תקופה. מה שלא עשה השכל לא עשה גם הזמן המועט שחלף. על כן לא נעמוד כאן על פהשת מצור העיר העתיקה ונפילתה בספרו המעניין של ד״ר יוסף אלא נדון בספר בכללותו, ונציין, כי הספר מהווה תרומה נכבדה במהדורתו העברית (הוצאת שוקן, 336 עמ׳) וגם האנגלית (בהוצאת סיימון ושוסטר, 556 עמ׳, גיו-יורק) לתולדות התקופה האמורה. הספר חדור אהבת הארץ ואהבת ירושלים, ומחברו עושה מאמץ כן לדייק בפרטים, לנתח את המאורעות מתוך גישה שלווה, ולדון על האישים הפועלים דיון הוגן, אפשר שמתוך כך הוא נוהג לפנים-משורת-הדין כלפי אדם כרוזן ברנאדוט, שהוא מעמידו בין ידידיו, ויוצר רושם שייראה לרבים מאתנו כמוטעה ביסודו.

העובדה שהרוזן ברנאדוט נרצה ברחובות ירושלים, והנוק העצום שהיה כרוך בעובדה זו לעניין הישראלי על במת או"ם, אינה עניין לשיפוט ההיסטורי על ברנאדוט החי וגישתו לשאלת היהודים בימי מלחמת העולם השנייה, ולדרך שבה מילא את תפקידו כמתווך של או"ם ושבה ביקש לסייע לבינאום ירושלים והמקומות הקדושים בארץ. ד"ר דוב יוסף מביא בפרק על ברנאדוט מדבריו של טרוור-רופר, כי הרופא פליכס קירסטן ולא ברנאדוט הוא שהיה אחראי להצלת אלפי יהודים באמצעות הימלר, אך ד"ר יוסף לא קרא כנראה פרקי זכרונותיו של קירסטן עצמו, רופאו של הימלר, שבו הואשם ברנאדוט בגלוי לא רק בהתקשטות בנוצות זרות ובשאפת תהילה ופירסום על מעשים טובים לא-לו, כי אם גם במשהו גרוע הרבה מזה.

אפשר שהמישגה הקשה ביותר של ברנאדוט היה, שהלך בגדולות ושאף לזרי תהילה בארץ הקודש ולא הבין עיקר מהותה של הציונות! עמידתו על בינאום ירושלים מעידה לא רק על קשיחותו ומוגבלתו הביורוקראטית, אלא גם על חוסר הבחנה גמור בין עיקר וטפל, בין תביעת ויתור של מה-בכך ובין הוצאת נשמה. ד"ר יוסף הבחין בפגישותיו עם הרוזן ברנאדוט, כי אהדתו היתה נתונה לטיפוס האנושי הערבי, ומצא הרבה סמוכין לכך גם בספר זכרונותיו שנתפרסם לאחר מותו. אבל הוא התרשם לטובה מזה, שהרוזן היה תמיד ג'נטלמן גמור ודיפלומאט מלוטש ומעולם לא יצא מגדרו בשעת הדיונים עמו. מאידך גיסא, הרגיש גם ד"ר יוסף כמה קשה לברנאדוט להתרגל לרעיון שעליו לשאת ולתת בארץ עם היהודים, עם אורחים אלה "זה-מקרוב-באו" לעולם הסמכות הממשלתית. דומה כי סופו הטראגי של ברנאדוט הוא שגרם לו, לד"ר יוסף, שידון בצורה סלחנית במקצת על תחילתו בארץ ועל גישתו לתפקיד, שלא התאים לו כלל לא מבחינת התפיסה והכשרונות ולא מבחינת ההכשרה המוקדמת ורוחב-האפקים הדרוש. "הקומפלקס המשיחי" של ברנאדוט והשאפנות המופרזת לפירסום אישי לא הועילו לתיקון פני הדברים, ואף דוב יוסף מודה בספרו, כי קירבתו לבריטים היתה מרובה יותר מהנכון והראוי בשביל מתווך, המייצג את ארגון האומות המאוחדות.

אך עם בפרק על ברנאדוט מגלה דוב יוסף סלחנות, אינו חושך שבטו מעם חברי ועדת ההפוגה הירושלמית בימי המצור, הקונסולים הצרפתי, הבלגי והאמריקני. כאן הוא מתגלה כמשקיף הבקי בטיב הבריות ואינו מוכן להעלים עין מחולשות וממשפטים קדומים של אנשים, גם אם התהלך אתם ימים ושנים. בפרק זה הוא מגלה, אגב, כך, טפח וטפחיים מן ההתנגדות העצומה של העולם הקאתולי לרעיון ירושלים יהודית בתקופה, שבה עוד לא השתכנעו אלא לא-יהודים מעטים, כי תחת שלטון יהודי לא תצמח שום תקלה למקומות הקדושים הנוצריים, וכי היהודים לא יסכימו לעולם לוותר על ירושלים כבירת המדינה.

כמה שלבים בעסקנותו הציבורית והמדינית של ד"ר יוסף בארץ ובכולם נתגלה כאיש ארגון וכאיש מעשה בעל יכולת ומרץ. אפשר שבגלל היותו כל-כולר איש-מעשה דבק ביותר באיש-החזון-המעש דויד בן גוריון, אדריכלה ומייסדה של

מדינת ישראל. אף בספר על ירושלים אתה מוצא, כי בין קברניטי המדינה דמותו של בן גוריון היא הנערצה עליו ביותר, ולפקודתו יסוד כל הימים. הוא שימש בכמה כהונות רמות, אך "שעתו הנאה ביותר" (כמאמר הידוע של צ'רצ'יל) היתה בתפקיד מושלה הצבאי של ירושלים. אין זה אלא טבעי, שניסה להעלות על דפי ספר מן הדברים שעברו על ירושלים ועל בניה־מגיניה באותה תקופה מרה ונשגבה כאחת.

כשנשאל על ידי כתבים ישראלים על המניעים שגרמו לחיבור ספרו, השיב: "אינני סופר. כתבתי ספר תעודתי". לכאורה, ניתן לומר, כי דבר אי־היותו סופר — מעלה היא לו למחבר של ספר תעודתי, שכן הוא מנסח דבריו ללא כחל ושרק וללא היפוי ויפוי. כן ראוי המחבר לשבח על שאינו נרתע מאמירת האמת כפי שהיא נראית לו, גם אם אי אפשר לה לאמיתם של כותבי היסטוריה וחיבורים תעודתיים שיהיו אובייקטיביים בתכלית האובייקטיביות, כפי שהעלינו בראשית דברינו. ואולם, בספר זה מתגלה לעינינו גם צד חדש באדם זה ששמו דוב יוסף, ושיצאו לו מוניטין כאישיות תקיפה ונוקשה, שאינה יודעת פשרות וכמעט נטולת רגש. כשהוא מתאר את סיבולת אנשי ירושלים ומגיניה, נושרות מעל דבריו כל אותן קליפות של תקיפות ונוקשות, ומתגברים רגשותיו העמוקים לקריה הנאמנה ולתושביה, על גבורתם וחולשותיהם כאחת. ויש ששורה אחת — כגון זו המציינת, אנב אורחא, כי במקום פלוני נפלה בתו בנופלים בין מגיני הנגב — מזכירה לקורא כי לא בא האיש רק כדי לדון דיני נפשות ולגולל האשמות על יחידים מתוך סקירה אחורנית, וכי בציפור־נפשו נגעו הדברים.

אכן, כותבי תולדות ירושלים בימי המצור לא יוכלו לפסוח על ספרו התעודתי של דוב יוסף, אשר כמה מפרקיו הם נדבכים לבניין ההיסטוריה הישראלית שירושלים לא תחדל מלשכון בלב־לבה כל הימים.

אשר היה...

ראה. אלפי תלמידים הקים בגליל וביהודה, ואלה משמשים כיום עורקים חיוניים בריקמת החיים של מדינת ישראל, ובסתר לבם שומרים הם אהבת-אמת לזכר המורה ולקחו.

אותה תמימות שבגדולה שציינה את ארץ ליך העלתה אותו על פני גלי החולין בים השיגרה. הוא ראה רק רומנטיקה בחיי היה צירה בארץ-ישראל. האידיאליזם שלו היה נטול גבולות. הוא האמין במקום שאחרים הטילו ספיקות, ובכוח האמונה ידע לחולל נצורות. אין תימה שמעוף רוחו הביאה אותו גם אל מדע „לא-ארצי“, אל האסטרונומיה. הוא ידע לחבב על תלמידיו גם את מקצוע זה, ללמדם להסתכל בשמיים ולהבין את מהלכי הכוכבים. הוא לא ידע אכזבות מעור, לם, כי כאשר ביקשה עגמומית להסתגן ללבו התנער והדיחה הצידה: הוא נשא עיניו השמימה...

ובד בבד עם האידיאליזם היתה בו בארליך מידה בלתי רגילה של אצילות. עובדה אחת תעיד על כך: בשנת 1917, כשנתגלתה רשת הריגול של נילי לשלטונות הטורקיים, נערכו מאסרים מקיפים בארץ. בין האסירים היה גם ארליך, שהיה באותו פרק זמן מזכיר התאחדות המושבות בגליל התחתון. ואולם על חשד שוא נאסר ארליך. הטורקים חיפשו אדם בשם שבתאי ארליך ובטעות ניטפלו לאשר ארליך. הנקל היה להביא את דבר הטעות לידי השלטונות ואף להצביע על האיש שהם מחפשים, אך אשר ארליך מיאן בכל תוקף לעשות זאת. הוא לא רצה להסגיר יהודי אחר לידי הטורקים ואף שהוא עצמו עמד בגלל זה בצל התלייה.

הספר „אשר היה“ הוא אחד מן הספרים החשובים ביותר שנתפרסמו בישראל בשנים האחרונות כמקור לתולדות הישוב, אך יותר מזה הוא חשוב כספר חינוך לנוער. בימים אלה, כשרמת האידיאליזם והתמימות המבורכת משתפלת והולכת, מן הראוי לחזור ולשגן באוזני הנוער: „והיו עניין רואות את מורידך.“
יוסף נדבה

„אשר היה“ הוא שם הספר, שיצא לאור זה מקרוב בתל-אביב, לזכרו של אשר ארליך, אחד מבני העלייה השנייה בארץ, כשבוע שנים אחרי פטירתו.

אילו נתבקשתי להצביע על איש אחד בישראל, שיש במאבק חייו כרי לסמל את מפעל-הציונות כולו על כל שאיפותיו והגשמתם, הייתי נוקב בשמו של אשר ארליך. חייו כפרט, הריהם כחתך היסטורי של עם ישראל בדור אחרון בחתירתו להתחדשות חייו במולדתו.

דרך ארוכה עבר ארליך, והיא דרך התחיה של העם. נצר לאכרים יהודים במושבת נהר-טוב בדרום רוסיה, שנולד בה בשנת 1878. נודע כתועמלן ציוני ברחבי רוסיה ובשורות צבא הצאר. פרושות פעולותיו הן: העלייה לארץ-ישראל בשנת 1904, ההתנחלות בכפר תבור בגליל, בעבודת-האדמה ובשמירה מפני פורעים ערביים, בתלאות מלחמת העיר לם הראשונה — עינויים בידי הטורקים וגזירת גלות, — בניית „קריית-שמואל“ בטבריה והגחת יסוד להסתדרות המורים בארץ-ישראל.

אם אנו מבקשים למנות את פעולות ארליך אין אנו מספיקים. בנעוריו היה „עילוי“ ובגיל צעיר הוסמך לרבנות. אך לא היה בדעתו לשמש ברבנות. אש הציונות הצייתה את לבו. הוא השליך הכל מאחרי גוו ויצא לעשות נפשות לציונות ברחבי דרום רוסיה. מעוזריו הנאמנים של אוסישקין היה, ואפילו בשורות הצבא, תוך סכנת נפשות, לא פסק מלשאת את הבשורה בפיו. כציר לקונגרס הציוני השלישי זכה ארליך להתודע לד״ר הרצל, וזכרון המנהיג חימם את לב הצעיר היהודי מרוסיה עד סוף ימיו.

לכטיו של ארליך בארץ-ישראל יש בהם מהוד עבודת החלוצים, המגשימים במו ידיו הם את חלומם.

ביטפות רוח הנוער בארץ-ישראל ראה ארליך את עיקר תעודתה של הציונות, ועל כן הקדיש את מיטב כוחו וכשרונותיו להרי

רשימות וסקירות

מחודש לחודש

כוחו של רעיון

כראשית ועידת רחובות, היא ועידת-המדע "לקידום מדינות חדשות", היה הרעיון, פרי יזמתו של המכון למדע על שם ד"ר חיים ויצמאן, נשיאה הראשון של ישראל. אם אנו רואים את מדינת ישראל של ימינו כהתממדות של חלומו של תיאודור הרצל, הרי ניתן לראות את ועידת רחובות כראשית התממשות חלומו של חיים ויצמאן, אשר ביקש לראות את ישראל כאבוקה של מדע וקידמה על פרשת דרכי שלוש היבשות וכ"אור לגויים" במדינות הצעירות, הקמות להי חופש ועצמאות. על מקומם של המדע והטכנולוגיה בחייהן של מדינות זמננו כבר הירבו לדרוש. יש אומרים, שאם בדור קודם היתה המדינה אליל החברה, הרי בדורנו הטכנולוגיה היא אליל המדינה. אלמלא יתרוגן העצום של שתי המעצמות הגדולות ביותר, ארצות-הברית וברית-המועצות, בתחומי המדע והטכנולוגיה התעשייתית, לא היו שתיהן מגיעות לעומדה המכרעת הנודעת להן במדינות העולם ובקביעת גורלו של עולם. מהו אפוא חלקן של המדינות הקטנות בתחום זה? ובעיקר: מה תפקיד נועד בימינו אלה למדע ולטכנולוגיה בשטח פיתוחן של המדינות הצעירות, המשתחררות מעול שלטון זר? — זוהי שאלה שיכולים להשיב עליה רק המדינאים והמנהיגים הלוקחים חלק פעיל באירגון ובבניין של עשרות המדינות הצעירות שקמו באסיה ובאפריקה, מזה, ואנשי המדע והטכנולוגיה בארצות המבוססות והמפותחות מזה.

זימונם של אלה ואלה לאכסניה אחת — לאולמי מכון ויצמאן ברחובות, לשם ועידת עיון ודיון — אין לך רעיון מוצלח ומועיל יותר! שר-ההינוך הישראלי ונשיא מכון ויצמאן, מר אבא אבן, ידע להכשיר את הקרקע לוועידה ולתכנן את נושאי דיוניה בשאר-רוח, בתריפות-תפיסה וברוח-באפקים, סגור

לות שהפגין עם מילוי תפקידיו המדיניים והדיפלומטיים בעבר. כשרונותיו המצויינים עמדו לו גם הפעם והוא הוציא לפועל רעיון מזהיר, שכונה בישראל על דרך ההלצה "האינטר-נאציונאל של אבן", ועל דרך האמירה הרצינית: מיפגש בינלאומי חשוב ראשון של מדינאי הארצות הצעירות עם מדעני המערב וישראל הצעירה. מיפגש זה, על כרחו שיהא נושא פרי ברכה לכל הצדדים, ובכלל זה גם ליוזמיו.

דרך ארוכה וקצרה

יותר ממאה ועשרים נציגים משלוחים ותשע ארצות השתתפו בוועידת רחובות. אך חשיבות הוועידה תימדד לא בספר משתתפיה או במשקלם האישי של המדענים והמדינאים שלקחו חלק בה, כי אם במסקנות שהגיעו אליהן המשתתפים בוועידה ובתוצאות שתצמיח לעתיד. מטבע הדברים הוא, שעמים צעירים אינם מוכנים ללכת בדרך הארוכה שעברו עמי אירופה ואמריקה. הם מעדיפים את הדרך הקצרה, וליתר דיוק — את קפיצת הדרך מתקופת החיים הפרימיטיבית לתוך עולם המאה העשרים, אפשר שצדק ד"ר בלאקט האנגלי, כשהבליט בהרצאתו בוועידה, כי בשביל מדינות צעירות ובלתי-מפותחות השרברבאות חשובה הרבה יותר מפיתוח הכור האטומי, והעסקת כוח העבודה הרב והזול חשובה הרבה יותר מיצירת אנרגיה זולה. אבל קברי-ניטיה החדשים של אפריקה ואסיה סבורים, כנראה, כי ההשתתפות במירוץ אחרי רמת-חיים גבוהה מצריכה טיפוס מהיר בשלבי הסולם התעשייתי וניצול מזורז של כל אמצעי הטכנולוגיה החדשים. משום כך קיבלו ביתר סיפוק את הרצאת המומחה האמריקני ד"ר אלווין וינברג, שהסביר לשומעיו כי כורים אטומיים משוכללים יבטיחו לכל ארץ עצמאות בשטח אספקת האנרגיה ללא סיוע מן החוץ, דבר שיבטל את מגמת הכיבושים לשם הצטיידות בחמרי

הארכיבישוף מאקאריוס, נשיא קפריסין, כי ממשלתו "תשתדל לא להסתבך בסכסוכים שבין מדינות המזרח הקרוב". במלים אחרות: נסיונו של נאצר לכפות רצונו על איראן וקפריסין — נתקלו ביחס של שלילה גמורה, ובמקרה איראן בתבוסה מבישה, כשם שנסיונו למנוע השתתפותם של מדינאים אפריקניים ואסייתיים בוועידת רחובות עוררה אצל כולם מורת רוח גלויה ומחאות נוכח מגמתו השחצנית להתערב בתחומים ובסמכויות לא־לו.

אכן, למרות "השמועות" החוזרות ונשנות שפורסמו בעתוני מצרים, כי ממשלת קפריסין נכנעה ללחץ הערבי, באה הוועדה על פתיחת שגרירויות בישראל ובקפריסין והכזיבה את מחר־חרי הריב ואף הוכיחה, כי מדיניות־החוץ הישראלית מוצעת נתיבות ללב עמים שכנים מבעד לחמת האיבה הערבית, ביעילות וללא המולת־יתר, שנוקה מרובה מתועלתה.

רצח ברבת־עמון

ההתנקשות בחיי ראש ממשלת הירדן מג'אלי וחבריו, שהיתה מכוונת גם נגד המלך חוסיין, לא באה כהפתעה גמורה לעוקבים מקרוב אחרי מהלך מדיניותה של קע"ם כלפי ממלכת הירדן ומלכה. שבוע בלבד קודם לכן הפגין שר־החוץ הירדני את התנגדותו המרה של חוסיין למדיניות המצרית שביקש נאצר לכפות על ה"ליגה הערבית" במושבה האחרון, בשתורה אשר בלבנון. הנסיון לקרוע מעל ממלכת ירדן את הגדה המערבית של המדינה באמתלה של הקמת "מדינה פלשתינאית", כחפץ לב המופתי הירדני שלמי, הנתמך גם על ידי גנראל קאסם העיראקי, עוררה חששות מוצדקים בלב חוסיין, שאין זה אלא מאמץ מצרי לחסל עצמאות הירדן ולאחד איחוד טרי־טוריאלי את סוריה מצפון עם מצרים מדרום. נאצר היה כמובן, בדרך זו, כמה מטרות חשובות, מדיניות ואסטרטגיות, שלא ניתן לו עד כה להשיגן בדרך האמצעים המדיניים והדיפלומאטיים שלו.

הדיקטטור המצרי, ששידל, בשני־תיים האחרונות, כמה מאורחיו הברייטיים והאמריקניים להאמין, כי "חור למוטב" הוכיח שוב, שלא זו בלבד שלא עזב את שיטת החיזורים אחרי מוסקבה (כפי שמעיד אישור ההסכם־

גלם ובמקורות מרץ זרים. ומשום כך קיבלו ברוב התלהבות גם את הרצאת המומחה הישראלי הידוע, פרופ. צבי תבור, על הסיכויים הטובים להפוך את קרני השמש למקור־אספקה לא־אכזב של מרץ וחום, הרצאה אשר גם מן מבחינה המדעית הוגדרה ע"י ד"ר ויינברג הנ"ל (מאוקרידג') כ"הרצאה החשובה ביותר ששמע בוועידה".

אכן, קפיצת הדרך של מדינות אפ־ריקה ואסיה אינה עניין פשוט כלל וכלל, ואין להגיע אליה בנאומים ובהרצאות בלבד. אירגון ועדת־המשך ותיכ־נון, מרכז מיוחד למחקר מתמיד וועידה שנייה כמתכונת ועידת רחובות הרא־שונה הם הצעדים שמשותפים הוועידה ראו בהם את השלב ההגיוני לדיונים שתמו ולא נשלמו. כמה מש־קיפים מתחו ביקורת על ריבוי המרצים ומיעוט העיונים בוועידה זו, שלפי עצם טיבה והרכבה לא יכלה להיות סמינאר לעיון מרוכז ולמחקר טהור, ושמשתת־פיה מעולם המדינאות המעשית לא התיימרו כלל להכניס ראשם בין הרי המחקר וההלכה המדעית, אלא שאפו לשמוע דברי־"תכלית" להווה ולא רק חזון "אחרית־הימים". בין כך ובין כך באו על סיפוקם והתרשמו מהישגי העם והארץ. אלה מהם שבאו כידידים ואף שמעו על חזון הרצל בלב אפריקה — נתחזקה ידידותם, ואלה אשר לא ידעו את מגמת פניה של ישראל נוכחו לדעת, כי פעלה — יפה לה ויפה לעולם, ובפרט לעולם האסייתי־אפריקני הקם החיים חדשים.

ועל התחלה נאה זו יבורכו מארגני ועידת רחובות ויוזמיה.

נצחונות דיפלומאטיים ללא תרועות
בינתיים זכתה מדינת ישראל לנצחו־נות דיפלומאטיים אחדים, ללא תרועות וקול שופר. שניים מהם נודעו לעולם עם החלטת ממשלת איראן וקפריסין על חילופי נציגים דיפלומאטיים עם ישראל. אין צורך לומר, כי שלוחיו של נאצר עשו כל מה שבידם כדי למנוע את הדבר, והדיקטטור המצרי בעצמו הקדיש חלק ניכר משיחותיו עם מדינאי יוון, בשעת ביקורו באתונה, לנושא זה. ידועה הגדרתו של שר החוץ האיראני בעניין תגובתו של נאצר להחלטת מלכה של איראן, ויש לראות כתשובה לא פחות ניצחת את הכרתו השקטה של

ייראו כהפיכה ה"מבטאת נאמנה את רצון העם הפלשתינאי והירדני", תוך כדי הישענות על אחד הצדדים ב"מל" חמה הקרה".

דיפלומאטים יודעי דבר בחוגי אר"ם מדגישים, כי רק החשש מפני סיפוח הגדה המערבת של הירדן לישראל מונע את נאצר מצעד תוקפני גלוי כלפי חוסיין. מאידך גיסא, יודע נאצר יפה, כי כל עוד אין גשר יבשתי בין מצרים וסוריה אין קע"ם אלא יצור מלאכותי, בין מהבחינה הגיאוגראפית-מדינית ובין מהבחינה הצבאית והכלכלית. אילו ניתן לו לצרף את חבלי הגדה המערבית של הירדן לרפובליקה שלו, במסווה של הקמת "מדינה פלש" תינאית" היה מחזק מיד שליטתו בסורים הנרגנים והמאוכזבים ומקיים דיבוריו על מאמץ לכיתורה של מדינת ישראל מכל הצדדים. בדרך זו היה נעשה גם שכנם הקרוב של העיראקים, וגם של הסעודים (במפרץ עקבה) ומכ"ב עליהם אכפו ללכת בדרכיו ולהצטרף לקהליתו הפדראטיבית כביכול, היא קע"ם.

מטעם זה ומטעמים אחרים לא יראו עיראק וסעודיה בעין יפה כל חדירה מצרית ישירה לירדן. אבל אין זה מונע כלל את נאצר מלנצל את מזימות קאסם והמופתי הירושלמי בעבר-הירדן לצהרני קע"ם ולקידום תכניותיו להיות שליט יחיד במרחב הערבי. נוכח כל הסכנות והמזימות האלה ונוכח האפשרות של הופעת הצבא הסורי-מצרי בגבול ממ"ל לכת הירדן וישראל, לאורך 350 מיל בקירוב, לא תוכל ממשלת ישראל לעמוד מנגד. אזהרותיה לבירות המערב במשך השנתיים האחרונות, כי השקט בעבר-הירדן ובלבנון אינו אלא שקט מדומה, וכי "היציבות היחסית" שכמה דיפלומאטים מערביים כבר ראו בה הוכחה לכך שקושר הקשרים הקאהירי נעשה "בעל תשובה", אינה אלא הכנה לזניקה נוספת בקריירה של בעל-תככים ושאפן בלתי-מרוסן זה, המצפה לשעת כושר ראשונה להטיל שוב את המזרח הקרוב ליורה הרתחת של סכסוך-דמים בשם האלילים המקודשים "פאן ערב" ו"פאן אישלים", שהוא רואה עצמו ככהונם היחיד, הזכאי להחליט, כי גם קרבנות-אדם רבים מספור יירצו להם, וכי גם מלחמת עולם שלישית לא תרתיעם. יצחק עכרי

המורחב על בניית סכר אסואן) אלא שלא נטש גם את שיטת קשירת הקשרים וההתנקשויות בראשי המדינות העומדות לשטן בדרכו, ל"איחוד ערב ואפריקה" תחת דגלו. הפעם הוא נמצא במצב נוח, שאין קושרי הקשר, שלוחיו הירדניים של גנראל סראג' הסורי, פועלים בשמו שלו ממש, אלא בשם האידיאלים של "סוריה המורחבת", אשר עבר-הירדן המזרחי צריך להיות חלק ממנה.

יתר על כן, הוא משער, כי המערב מבקש הפעם, בראש וראשונה, למנוע התלקחות גץ של דליקה במזרח הקרוב, בשעה שידי שליחיו ושליחי אר"ם מלאות עבודה לכבות תבערות בקונגו, לאוס, מערב ברלין ושאר מקומות. ואמנם, אחת התגובות הראשונות של לונדון וואשינגטון היתה לבקש ממלך הירדן לנהוג בחסד וברחמים כלפי אחד מראשי הקושרים.

מה מעכב בידי נאצר ?

כעת, השאלה העיקרית היא אם מלך הירדן יעצור כוח לעמוד בפני החתרת המתמידות מבפנים, שבהן לוקחים חלק גם סוכני דמשק וקאהיר וגם סוכני המופתי הירושלמי בקרב הפלשתיים הפלשתינאים הממלאים לא רק את המחנות אלא גם את הערים של עבר-הירדן המערבי והמזרחי. אין צריך לומר שמשטר הנשען על איש אחד בלבד, ולו גם איש אמיץ ברוחו כחוסיין, ועל נאמנותם של חייליו הבדואים של "הלגיון הערבי" למלכם, הוא משטר הטעון חיוזק רב. וקשה להניח, בוודאות שהמערב מוכן כיום לפעול פעולה נמרצת ביותר למען משטר זה, כפי שהיה מוכן לפעול וגם פעל בשנת 1958. נמצא שהגורם העיקרי המונע פלישה צבאית גלויה של נאצר מצפון הוא — הצבא הישראלי. והנה, אין זו הפעם הראשונה שכוחות צה"ל משמשים בתפקיד של גורם מייצב ומונע מלחמה בין ארץ ערבית אחת לחברתה, למרות כל הדיבורים הנאים על "אחדות ערב והאישלים".

אבל זוהי אליה וקוץ בה. הדיקטאטור המצרי עלול לעשות כמיטב תכניו ולסובב את פני הדברים כשיש צעד ישראלי ייראה כלפי חוץ כ"התערבות בעניינינו הפנימיים" של ממלכת הירדן, ואילו צעדי החתירה וההמרדה שלו

להשיג בכל חנויות הספרים ואצלנו

משנה תורה לרמב"ם

בהוצאה מקוצרת, מנוקדת, ומבוארת באנגלית, ובצירוף מכוא מקיף מאת

ד"ר פלטיאל בירנבוים

פרופ' א. ש. יהודה :

«תמיד התפללתי לקיצור מתוקן מספרו זה של רבנו, והנה נמלאה תפילתי על-ידי מי שהוא ראוי ומוכשר לעבודה זו».

יצחק זילברשלאג :

«עתיד הספר להיות מקור ברכה למחנכים ולחניכים, לסופרים ולחובבי ספר. עבודת מחקר ועבודת עריכה נתמזגו בו התמזגות יפה...»

פרופ' ש. אסף, קרית ספר :

«מעשה גדול עשה המהדיר, בהגישו לקהל הרחב את הספר היסודי הזה בצורה מקוצרת ובנוסף בקרתי, עם באורים קצרים באנגלית... ברכה מיוחדת קובע לעצמו מפתח המונחים והמושגים המוגדרים בידי הרמב"ם, המכיל 175 ערכים».

ד"ר ש. רבידוביץ, מצודה :

«פלטיאל בירנבוים הגדיל לעשות».

ארבע מאות עמוד, מכורך הדר, המחיר \$5.00

למתכננים ובוגרים

A TREASURY OF JUDAISM

אוצר ספרות המוסר בישראל, מן התנ"ך עד כתבי הרב קוק, באנגלית נעימה ועממית המקרבת את הלכות, מאת ד"ר פלטיאל בירנבוים.

ארבע מאות ושלושים עמוד בכריכה נהדרת — \$5.00

HEBREW PUBLISHING COMPANY,

77-79 Delancey St., New York 2, N. Y.

Tel.: WA 5-3700

חברי ההסתדרות העברית בפילדלפיה

יעקב צוזמר נשיא-כבוד

שרה סקרטון ורבקה קרף

מזכירות

רבי ש. מרגלית, נשיא

מאיר לזין, גזבר

יהודה שלנק ד"ר שמואל פיטליק

סגני נשיאות

שולחים את מיטב ברכותיהם לקראת

השנה החדשה הבע"ל לכל העוסקים

במסירות ובאמונה למען החייאת

הלשון והתרבות העברית בקהילת

ישראל באמריקה.

תהא השנה שנת בנין ויצירה,

שלום ורווחה לעמנו היושב

בציון ובכל אתר ואתר

הנהלת

בית ספר גבוה

שעל יד ישיבה אוניברסיטה

Yeshiva University High Schools

FOR BOYS

2270 Church Ave.
Brooklyn 26, N. Y.
Amsterdam Ave.
and 186th St.
New York 33, N. Y.

FOR GIRLS

2301 Synder Ave.
Brooklyn 26, N. Y.
462 West 58th St.
New York 19, N. Y.

מברכים את נשיא ישיבה אוניברסיטה

ד"ר שמואל בלקין ומשפחתו

ההורים, המורים, התלמידים

והתלמידות

בכוח"ט ובשנת גאולה שלמה

לישראל

לצבור המורים, לעסקני התרבות והחנוך
הלאומי בכל אתר ואתר, למנהיגי תנועת

ישראל העובדת, לפרנסי המגביות,

למדינת ישראל ושריה והסתדרות

העובדים ולכל עם ישראל

שנת ברכה, בצרון ושגשוג

הועד המרכזי של בתי ספר עממיים

יהודים בארצות הברית וקנדה

ש. שאפירא ל. רובינשטיין

מנהל

יושב-ראש

אגודת המורים העברים דניו-יורק
שולחת את ברכתיה הנאמנות לכל חבריה,
המורים והמנהלים. יהי רצון ותהא השנה
הבאה עלינו שנה טובה ומבורכת.

Community & Social Agency

Employees Union

A.F.S.C.M.E. —

A.F.L. — C.I.O.

149 West 28th St., N. Y. 1, N. Y.

ספרית „לדור“

שעל-יד

ועד החנוך היהודי בניו-יורק

לספרית „לדור“ כבר יצאו מוניטין בעולם
החנוך העברי. מאות בתי ספר בארצות-
הברית ובקנדה משתמשים בהצלחה רבה
בספרי „לדור“ כחומר לימודי-וקריאה
מאלף ומתנה כאחד. עד עכשיו הופיעו
25 ספרים שנפוצו במאה וחמישים אלף
.0910

בשנת תשכ"א יופיעו הספרים האלה:

כ"ו. כנור המלך דוד מאת חנה כרמי
כ"ז. מעושה במקל מאת זינא רבינוביץ
כ"ח. הגבורים הצעירים מאת יעקב
חורגין, ח"א

כ"ט. הגבורים הצעירים מאת יעקב
חורגין, ח"ב

ל. ברהובות ניו-יורק מאת י. מיכאלי
בשנת תשכ"ב יופיעו:

ל"א. החפץ חיים מאת מושה פראגר
ל"ב. בת-שלמה מאת אלחנן אינדלמאן
ל"ג. הכמי חלם מאת אומיל פויארשטיין
ל"ד. חיים וייצמן מאת מושה יאהרבלום
מחיר כל ספר — דולאר אחד. לקונים
בבת אחת 25 טפסים ומעלה — הנחה
של 25 אחוזים.

בהזמנות יש לפנות לפי הכתובת:

Jewish Education Committee Press

426 WEST 58th STREET

New York 19, N. Y.

הנהלת

ב"ה

הישיבה והמתכתא

תורת חיים

631 בעלמאנט עוועניו

איסט ניו-יורק, ברוקלין

מכרכת

בשנה טובה ומוצלחת

את הרבנים והעסקנים, הר"מים, המנדבים
המורים ותלמידיהם, אגודת הנשים ואגודת
ההורים וכלל ישראל ומדינת ישראל.

כוח"ט לכל ידידינו

הרב יצחק שמידמאן הרב ניסן טעלושקין
ראש הישיבה ראש ועד החנוך

יחזקאל בראנד

יו"ר ועד הפועל

Yeshiva and Mesivta Toras Chaim

631 Belmont Ave. Brooklyn, N. Y.

NEW YEAR GREETINGS
TO ALL OUR FRIENDS
ROOF HEALTH CLUB
SHERATON ATLANTIC HOTEL
Broadway at 34th Street
New York City

לכל קוראי "בצרון", לעורכיו, תומכיו
וסופריו, למדינת ישראל ושריה
ולכל עם ישראל בתפוצות
שנה טובה ומבורכת

אברהם בן יוסף קבינסקי

שנה טובה לכל קרובי בישראל ובאמריקה
הרב מרדכי באום ומשפחתו
ברוקלין, נ. י.

ד"ר אהרן דוכנוב

מאחל

שנת גאולה שלמה, שלום, בריאות והצלחה
2115 W. Grand Boulevard
Detroit 8, Mich.

שנת שלום ושלוה, ברכה והצלחה
לכל קרובינו וידידינו.

יעקב גודמן זרעיתו

336 West End Ave., N. Y.

ד"ר משה איינהורן

עורך "הרופא העברי"

מאחל לכל קוראי "הרופא העברי" וקוראי
"בצרון", עורכיו ומשפחותיהם
שנה טובה ומבורכת.

ניו-יורק

אני מברך בשנה טובה ומוצלחת
את כל ידידי ומכירי.

נ. אזולין

Los Angeles, Calif.

שנת ברכה והצלחה, גאולה שלמה וישועה
לאחינו די בכל אתר ואתר.

יצחק רבינוביץ

טוואמפסקוט, מאס.

ברכת שנה טובה

לכל בני משפחתי ומיודעי בכל אתר ואתר
שמעון עוזר קאמענעצקי

אנו מברכים את כל חברינו בשנה טובה ומוצלחת
הקבוצה העברית של טולידו, אוהיו
בן ציון סמירין, נשיא
זלמן מוסטוב שלמה סמולין
סגן נשיא ראש ועד התכנית
גדליהו שאפנעק, גזבר
זלמן מנדלסון, יצחק שילער, מזכירים

הנני מברך את כל בני משפחתנו, את כל חברי
המרכז היהודי דברוקלין ואת כל ידידי וחברי
בברכת שנה טובה ומתוקה, שנת שלום וגאולה
שלמה לעמנו בארץ-ישראל ובכל תפוצות הגולה.
הרב ישראל חיים לוינטל זרעיתו
ברוקלין, נ. י.

אני מברך את ידידי מר יעקב ציומר
מפילדלפיה ובית לחם ג"ה בברכת
שנה טובה וגאולה שלמה לעמנו
ולארצנו.

פראנק קעסטר

מאטאפאן, מאס.

ש. צ. זכר

אברך את כל קרובי, ידידי וקוראי
בתוך שאר כל אחינו בני ישראל,
בשנת חיים, שלום וברכה.

ניו-יורק

אנו מאחלים לכל קרובינו וידידינו ולכל
ישראל שנה טובה ומבורכת.

יעקב ופייגל קניגסברג

ברכת שנה טובה ומוצלחת, שנת בנין,
עליה ושלום למדינת ישראל, שנת אושר
ובריאות לכל קרובינו וידידינו בכל
אתר ואתר.

חיים ליף וביתו

שנה טובה וכוח"ט

למשפחותינו וכל מיודעינו ומכירינו.

ד"ר מ. גרבר זרעיתו

קליוולאנד, אוהיו

יהודית, יעקב, רפאל ואילנה יוזליט
מברכים את משפחותיהם, ידידיהם
ומכיריהם בארצות-הברית ואת משפחתם
בישראל בשנה טובה ומוצלחת.

105 Arden Street, New York 40, N. Y.

שנה טובה

הנני מאחל לכל ידידי, קרובי ומכירי
בישראל, בארצות הברית ובכל אתר
ואתר

שנת בריאות, שלום והצלחה

משה ב. ניומאן

מיכאל לופטמן

עורר־דין וסגן־נשיא של ה"בצרון"
שולח לכל קרוביו וידידיו, עורכי "בצרון",
סופריו, קוראיו ותומכיו
ברכת שנה טובה

MITCHELL LUFTMAN

1440 BROADWAY

New York 21, N. Y.

יעקב קעסמענבוים זרעיתו ומשפחתו
מברכים את קרוביהם וידיהם בשנה טובה
ומעושרת. תהא השנה הבאה עלינו שנת גאולה
וישועה לכל היהודים. תכלה שנה וקללותיה
ותחל שנה וברכותיה.

ברוקלין, נ. י.

א כתיבה וחתימה טובה צו אונזערע
פריינד אין אַמעריקע בכלל, או צו אונזער
משפחה אין ישראל בפרט.
ראַזע און אברהם גערש

קהילה משכנייהורה

מברכת את כל חבריה ואת הרב ד"ר ישראל
י. קזיס ואת כל העברים באמריקה בגמר
חתימה טובה, בשנת חיים טובים, ברכה והצלחה
בוסטון, מאס.

ברכה לבבית לכל חברי הרבנים
ולקרובינו בדיטרויט
הרב משה חיים אדלר זרעית

דיטרויט, מישיגן

ברכה לחברי מערכת "בצרון" ולבני משפחת
מיסדו הגדול הפרופ' ר' חיים טשרנוביץ ז"ל,
העברים העומדים על משמרת התחיה העברית.
ד"ר שמעון ברנשטיין זרעית

ניו־יורק

אנו מברכים את בתנו ד"ר גיטה לוי־רוזן ואת
בעלה משה רוזן ואת בניהם דוד בן ציון ויונתן,
את בתנו פרומה ואת בעלה ד"ר חיים מרדכי
בלום ואת בניהם משה ישראל ובן ציון ובתם
חיה סימי ואת כל קרובינו ומיודעינו
די בכל אתר ואתר.

מ. ב. לוי זרעיתו מרים

ניו־יורק

הנהלת מיסדר משה הם אגודות בני ציון

בפילדלפיה

מברכת את חבריה

בשנה טובה ומאושרה

יעקב צוזמר, נשיא כבוד

יעקב שטערן מאיר לוינ

נשיא

גובר

מורים רוזומוף מאיר ווייציל

מתאם הפעילות

מזכיר

החברותא בפילדלפיה

לחצי יובל קיומה

מברכת את מערכת ה"בצרון", קוראיו

ותומכיו לקראת השנה הבע"ל.

נחזקנה ידי הנושאים בעול התרבות העברית
אמריקה והשואפים לשיתוף הכוחות היוצרים
במדינת ישראל.

יעקב צוזמר, נשיא כבוד

חיים ראזין, יושב ראש

מאיר לוויין, גובר ומזכיר

הננו מברכים בברכת שלום ושנת גאולה את כל
חברינו ואת כל העברים בכל אתר ואתר העובדים
באמונה למען שפתנו, עמנו וארצנו.

מרים וואב אגרנוב

שנת גאולה וישועה לעמנו וארצנו.

יעקב צוזמר

פילדלפיה, פא.

ד"ר ה. גומברג

מברך את בית ישראל

בברכת שנה טובה ומוצלחת

שיקגו

ד"ר חיים הרים ורעיתו

מברכים את מנהל מערכת ה"בצרון",

הד"ר משה טרנוביץ ומשפחתו וכל

תומכיו ה"בצרון" וקוראיו

בשנה מאושרת.

שנת שלום וברכה

לקרובי וידידי בכל אתר ואתר

יעקב אברהם עפעל ומשפחתו

ויטרויט, מישיגן

בקשה לקורא!

"הצדקות המאוחדות בירושלים" שהנם המוסדות
הגדולים והותיקים ביותר של הישוב בארצנו
הקדושה והידועים בעולם היהודי בשם "ת"ת
וב"ח", מונים שמונה עשר מוסדות ואתם קשור
גורלם הכלכלי של אלפי נפשות.

אלפי תלמידים נזונים מדי יום ביומו בבתי
התבטול חנם, בארוחות מבריאיות, רבים נהנים
גם מהלבשה הגונה במשך כל השנה. בישיבות
„עץ חיים“ לומדים כיום מאות אברכים, רבנים
גדולי תורה ויראה ומקבלים את כל תמיכתם
עבורם ומשפחותיהם. אלפי חולים מקבלים את
עזרתם הרפואית בבתי החולים הכלליים של
„בקרור חולים“ ועשרות אלפים המקבלים עזרה
רפואית חנם בקליניקות של בקור חולים ומחז'
לקותיה השונות.

עם העליה הגדולה של 12 השנים האחרונות,
מאז קום המדינה, עלה תקציב המוסדות ומגיע
כיום לסכום הכללי של מליון וחצי לירות
ישראליות.

הענו לקריאתם של מוסדות אלו והאלפים
התוסים בצלם לקראת השנה החדשה ושלחו את
תרומותיכם בעין יפה ל-18 המוסדות החוגגים
השנה את יובל ה-120 שלהם ונשארו עד היום
עורף הישוב בחלוציותם על שדה התורה והחסד.
בזכות הצדקה תתברכו בשנת חיים ושלום ברכה
והצלחה.

שלחו את תרומותיכם אל:

United Charity Institutions
of Jerusalem

154 NASSAU STREET

New York 38, N. Y.

דרך ל. מקלר, נשיא יצחק בנומיין, גובר

עורך „טאגמארגען זשורנאל“

משה אליאך, מנהל כללי

ברכת שנה טובה לכל לקוחותינו!

From

KOSHER DESSERTS, INC.

MANUFACTURERS OF

KOJEL

שנה טובה ומבורכת

לכל קרובינו וידידינו ולכל בית ישראל.

משה שוואגער ומשפחתו

LO 7-6100

L E W I S
"Everything for the Home"
Large assortment of hand
made pieces from Israel
Specially Priced
122 Dyckman St.,
New York 34, N. Y.

LOrraine 7-2144

Complete Beauty Service
ALBERT'S
BEAUTY SALON
Permanent Wave Specialists
4732 Broadway
New York 40, N. Y.

LO 7-8700

**INWOOD WINE &
LIQUOR CORP.**
Call Us For Service
4765 Broadway
(Cor. Dyckman St.)
New York City

**GLENN'S
HABERDASHERY, INC.**
"Men's Wear for Men
Who Care"

178 Dyckman Street
Tel. LO 9-4470
New York 40, N. Y.

WORLD DRUGS
Prescription Specialists
M. Rosenblatt, PhG.
172 Dyckman Street
New York
Phone: LOrraine 7-1282

לשנה טובה תכתבו
RALPH SINGER

Optometrist
Contact Lenses
200 Dyckman Street
near B'way, New York 34
Eye Examinations
LOrraine 7-6793

LO 7-2770

**FOR STYLE AND FIT
COME TO THE
DYCKMAN DRESS SHOP**
190 Dyckman Street
New York City

LOrraine 7-5965

MEYER POLLACK
בשר כשר
Strictly Kosher
Meat and Poultry Market
153 Dyckman Street
New York City

LOrraine 9-9384

FAMOUS
Kosher Delicatessen
כשר
202 Dyckman Street
New York City

**DYCKMAN HARDWARE
& SUPPLY CO.**

H A R D W A R E
House Furnishings,
Janitor's and Apartment
Electrical, Plumbing
Supplies - Paints - Glass
Repairing - Keys Made
Tel. LO 7-1589
200 Dyckman Street,
Near Broadway
New York 34, N. Y.

**AL'S GREETING CARD
SHOP**

200 Dyckman Street, N. Y.
Tel. LO 9-5990
Greeting Cards - Books -
Social Stationery

We are the Recommended
Cleaners on Dyckman Street
**PERSONAL CLEANERS
& DYERS**

Same Day Service
Cleaning On Premises
213 Dyckman Street, N. Y.
near Bickford's LO 7-6830

MERIT PHARMACY
210 Dyckman Street, N. Y.

R. Moses, B. S.
L. Schwartz, B. S.
Phones LO 7-2876
L O9-9363

שנה טובה

בית מסחר ספרים
CO 7-2407
SOLOMON RABINOWITZ
HEBREW BOOK STORE
30 Canal Street
New York 2, N. Y.

לקוראי ה"בצרון",
לקרובי ומיודעי ישראל
ובארצות-הברית
בשנה טובה ומבורכת.
בנציון שיפמן

בשנה טובה ומוצלחת ובכתיבה
וחתימה טובה אנו מברכים את
אחינו וב"ב בניו-יורק, את כל
קרובינו וב"ב בסט-לוואיס, את
אחינו וב"ב בישראל, ואת כל
ידידנו באשר הם שם. המברכים
מתתיהו ורחל פרידמן

שנה טובה

הגנו מאחלים לכל ידידנו,
קרובינו ומכרידנו בישראל,
בארצות הברית ובכל אתר ואתר
שנת בריאות שלום והצלחה
**מרדכי (מאקס)
יעמי גרשברג**

AS EVER IN THE LEAD

JACQUIN'S CORDIALS

CHARLES JACQUIN ET CIE, INC.

Established 1884

AMERICA'S OLDEST CORDIAL PRODUCERS

PHILADELPHIA, PENNSYLVANIA, U. S. A.

Classics in cordials

Ambrosial in the Exquisite Delicacy
of their taste

YOUR BEST BUY — ALWAYS

Withstood and still withstand

the test of time.

Published monthly by Bitzaron, Inc., 1141 Broadway, New York 1, N. Y. (except Feb. - March, May - June, Nov. - Dec., when published bi-monthly, and July and August when not published). Profs. N. Glatzer, Simon Halkin (Israel), Prof. Harry A. Wolfson, Editors: Dr. Maurice E. Chernowitz, Managing Editor. Annual subscription, payable in advance: \$7.00 per year; foreign, \$8.00. To members of the Armed Forces half rate. Second class postage paid at New York, N. Y. Copyright 1960, by Bitzaron Inc. All rights reserved. Opinions expressed in the articles of Bitzaron represent the opinions of the authors and not necessarily reflect those of the editors and publishers. Subscriptions are automatically renewed unless we are notified otherwise.

עורכי ה"בצרון"

מברכים את

סופרי "בצרון", תומכיו וקוראיו
בשנת חיים ושלום, ברכה וישועה

נחום גלאצר

צבי וולפסון

שמעון הלקין

ד"ר משה טשרנוביץ ורעיתו

מברכים בשנה טובה ומאושרת

את קרוביהם, ידידיהם ומכיריהם ואת כל העברים הותיקים תומכי ה"בצרון"
וקוראיו ואת חברי
"הועד להוצאת כתבי רב צעיר"
שניאור זלמן אש, שמחה זאב זלצמן, שמואל כץ ויצחק פינקל.
מי יתן ותביא השנה אתה האדרת היצירה העברית ועלית קרנה של
מדינת ישראל.

ניו-יורק

שמואל כ"ץ ורעיתו ובני-ביתו

מברכים את כל ידידיהם וקרוביהם באמריקה ובמדינת ישראל ואת חברי
הועד להוצאת כל כתבי רב צעיר ואת עורכי ה"בצרון"
ומשפחותיהם, ואת כל בוני ארצנו ותרבותנו
בשנה טובה ומאושרת

תכלה שנה וקללותיה — תחל שנה וברכותיה!

ניו-יורק

בגיל ורעדה אנו עומדים בהתגשם חזון הדורות לעינינו. אשרי עין ראתה
זאת ואשרי אוזן קשובה לפעמי משיחנו בארץ אבות.
אנו מברכים בשנה טובה ומוצלחת את ידידינו וקרובינו במדינת ישראל
ובכל אתר ואתר. יהי רצון ששנת תשכ"א תביא בכנפיה השלום
המקווה וישראל ישכון לבטח בארצנו.

יצחק ושושנה פינקל

מנהטן ביטש, ברוקלין

סול אש ורעיתו

מברכים את

עורכי ה"בצרון" ומשפחותיהם

ואת ידידיהם וקרוביהם ככל מקום שהם בשנה טובה ומבורכת
תכלה שנה וקללותיה — תחל שנה וברכותיה!
יהי רצון ששנה זו תהיה שנת ישועה וגאולה שלמה לעמנו ולארצנו.
ניו-יורק

י ש י ב ת

בית המדרש לתורה

מברכת את הר"מים, המורים והתלמידים
שבכל מחלקות המכון, את הרבנים חניכיה
המשרתים בקודש בכל אתר ואתר, הדי-
רקטורים, הפקידים ואגודות העזרה וכל
המנדבים בכל ערי המדינה, את כל
הרבנים בשיקגו ובכל קהילות ישראל
ואת כלל ישראל בכל ארצות העולם
וביחוד במדינת ישראל

בשנת חיים בריאות ואושר

יה"ר ששנת תשכ"א הבאה עלינו לטובה
תהא שנת שלום ושלוח ונזכה בהרמת קרן
התורה ובגאולת עמנו בחומר וברוח.

הרב אשר צפתמן

נשיא

הרב חיים דוד רגנסברג

מנהל

ד"ר יוסף בכר

דיקן התלמידים

הרב מנחם גורמאן

מזכיר המשרד

הרב נתנאל שווארץ

מנהל משרד ליחסים ציבוריים

איגוד הפועלים

היהודים הלאומיים

(ידישינאציאנאלער ארבעטער

פארבאנד)

מברך את כל חבריו ואת כל הציונים

והעברים באשר הם שם

בשנה טובה ומבורכת

מאיר בראון, נשיא

לואיס סיגל, מזכיר

ברכת שנה טובה

ועד עירוני של ה"פארבאנד"

ש. בונצ'ק, יושב ראש

בנימין מלר, מזכיר

חיים צוקר, גזכר

השכונה הציונית דמנהטן ביטש, ברוקלין

מברכת את נשיא ההסתדרות הציונית באמריקה, מנחם ברסלר

את נשיא הגליל הציוני דברוקלין, צבי כרמלי

ואת כל הציונים בכל מקום שהם

בשנה טובה ומאושרת.

אנו תפילה שבשנה הבאה נזכה לראות בפריחת מדינת ישראל ושגשוגה.

שמחה גורמאן, גזכר

יצחק פינקל, נשיא

לראש השנה תשכ"א

אנחנו מברכים את ה"בצרון" ואת עורכיו החשובים,
את קהל העברים בארצות-הברית ובשאר
התפוצות, ואת מדינת ישראל על
בניה-בניה

ב ש נ ה ט ו ב ה ו מ ו צ ל ח ת ,
ש נ ת ה י ש ג י ס ו ה ת ק ד מ ו ת

אגודת "עברי" בסינסינטי

נחום עדן

נשיא

לאה מרמט

מזכירה

חובבי התרבות העברית

בסינסינטי

ד"ר עזרא שפיוזהנדלר

נשיא

ד"ר משה זלסקי

מזכיר-מנהל

בתי-הספר הקהלתיים העבריים

בסינסינטי

מיכאל אינהורן

נשיא

יוסף ל. הרשון

מנהל

לשכת החינוך העברי

בסינסינטי

איוזדור שיפרין

נשיא

ד"ר משה זלסקי

מנהל

ISRAEL STIEFEL

Senator in the General Assembly
of Pennsylvania

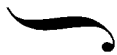
and his son

JAY ROBERT

Extend their

NEW YEAR GREETINGS

to their many friends and
acquaintances in Israel,
in the diaspora and
everywhere

*May They All Be Inscribed
And Sealed In The Book Of
Life For Health, Happiness
And Contentment*

תשכ"א — 5721

Philadelphia, Pennsylvania

ישראל שטיבל

סינאטור של מדינת פנסילבניה

ויו"ר הוועד למען ה"בצרון"

בארצות הברית

ובנו

יעקב רוברט

מברכים את ידידיהם ומכיריהם בישראל,

בארצות הברית ובאשר הם שם בברכת

שנת גאולה שלמה

ובהגשמת שאיפותינו הלאומיות

וגם איחולי־שגשוג ל"בצרון"

וברכות של הצלחה וכל טוב

למנהל־המערכת

פרופיסור משה משרנוביץ

ומשפחתו

לעורכיו, סופריו, קוראיו

ולכל חובבי התרבות העברית

בכל אתר ואתר

הוצאת „שילה“ ניו-יורק

תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים

מאת צבי שארפשטיין

ספר רב ערך זה הופיע במהדורה חדשה ומתוקנת על ידי ראובן מס בירושלים. כרך א' שמהדורתו הראשונה אולה מן השוק זה שנים ונמצאת עתה למכירה — כולל תולדות החינוך באירופה מימי המהפכה הצרפתית עד מלחמת העולם הראשונה, וכרכים ב' וג' כוללים מאורעות החינוך באירופה מימי מלחמת העולם הראשונה עד סוף מלחמת העולם השנייה, ותולדות החינוך בכל שאר הארצות, בכל מקום שהיה שם או שיש בו ישוב יהודי. מקום רב הוקדש לתולדות החינוך ותיאור מצבו בארצות התרבות האנגלית: באנגליה ובמושבותיה, בארצות הברית ובקאנאדה. ספר זה הוא יחיד במינו והבקורת העריכה אותו כערך ספרי ההיסטוריה הישראלית המפורסמים, וכל העוסקים בשאלות החינוך משתמשים בו כמקור המפורט ביותר והנאמן ביותר.

מחיר כל כרך 4.50 דולרים

* * *

יצאה לאור המהדורה השנייה של הספר

אורת חיים למורה

מאת צבי שארפשטיין

כולל עיונים בחקר נפש הילד ודיונים בדרכי ההוראה, וכל מורה ימצא בו תועלת רבה. להלכה ולמעשה. הבקורת הפדגוגית בארץ ישראל ובתפוצות קיבלה את הספר מתוך התלהבות ונתקבל בלשכות חינוך ובסימינריונים למורים כמקור לוויכוחים. המהדורה הראשונה נמכרה כולה במשך שלושה חדשים. המהדורה השנייה מתוקנת. נדפסה על נייר טוב וכרוכה יפה.

המחיר 1.50 דולר

* * *

ספר בר מצוה

(בלשון האנגלית)

כולל חוקי הנחת תפילין, הפטרת השבוע (ותרגומה) באותיות גדולות ובהירות ובטעמי מקרא בולטים; באור רחב למהות היהדות, באנגלית, כתובה בידי הד"ר מאיר זואכסמן, דרשת השבוע (באנגלית) מאת הרב שלמה דוד גולדפארב, ומאמרים קצרים על מנהגי ישראל ודת ישראל.

זהו ספר ההכשרה הטוב ביותר והמועיל ביותר לנער האמריקני, לכניסתו לגיל המצוות. נדפס על נייר יפה מאד וכרוך כרוכה לוליינית.

מחירו 1.50 דולר

לפנות אל:

SHILO PUBLISHING HOUSE

310 WEST 105th STREET

NEW YORK 25, N. Y.

Barricini
wishes you a
HAPPY NEW YEAR
שנה טובה וסתוקה

for
**FUND RAISING
SUCCESS**
with
EXTRA PROFITS
contact
**BARRICINI
CANDIES**
Dept. G 15
22-19 41st Avenue
Long Island City 1, N. Y.

BARRICINI
Famous the World Over
for Fine Kosher Candies

**Use the Pleasant
Laxative**

Ex-Lax is the laxative you enjoy taking. Tastes like delicious chocolate, and gives thorough relief gently and comfortably. Ex-Lax is America's biggest selling laxative—used for over 50 years.

Buy the Economy 79c Size
Save as much as 41c

Also available in 37c and 15c sizes.

When Nature "forgets"... remember

EX-LAX
THE CHOCOLATED LAXATIVE

עֶרֶד

חֹפְשָׁה

הסוך עד 18% בהפליגך
למסע הטרנזאטלנטי שלך בסתיו
ובחורף הזה במחירי עונת
החסכון של קונארד ובהנחה של 10%
במסע של הלוך-ושוב. התענג
על מאכלי קונארד המובחרים... שירות
בריטי ללא פגם... נופש ימי
רביטוב. קשרים נוחים
עם מדינת-ישראל דרך
סאוטהמפטון, ליברפול,
שרבורג והאורג מאפשרים
ביקורים בלונדון ופאריס בדרך.
תשומת-לב מיוחדת לצרכי כשרות.
חדרים לתפילה.

שירות נוח

שירות קונארד המשתלם מראש
הוא הסדר מהימן לשם הבאת אהוביך
לאמריקה. מחירים מוזלים
למהגרי-קבע בכל ההפלגות
מערבה מאוקטובר 15
עד יולי 30.

מבחר של טיולי נופש מלהיבים
מִי 12 עַד 95 יוֹם

טיול-סתיו של ים-התיכון בקארניה...
אוקטובר 4
6 טיולי-שמשי במאוריטאניה לים הקאריבי
... דצמבר — אפריל
טיול עולמי בקארניה
... יאנואר 28

ראה סוכן הנסיעה שלך

הנסיעה היא חצי התענוג!

סע

CUNARD

CUNARD LINE

25 Broadway, N.Y. 4 • BO 9-5300

441 Park Ave., N.Y. 22 • PL 5-4300